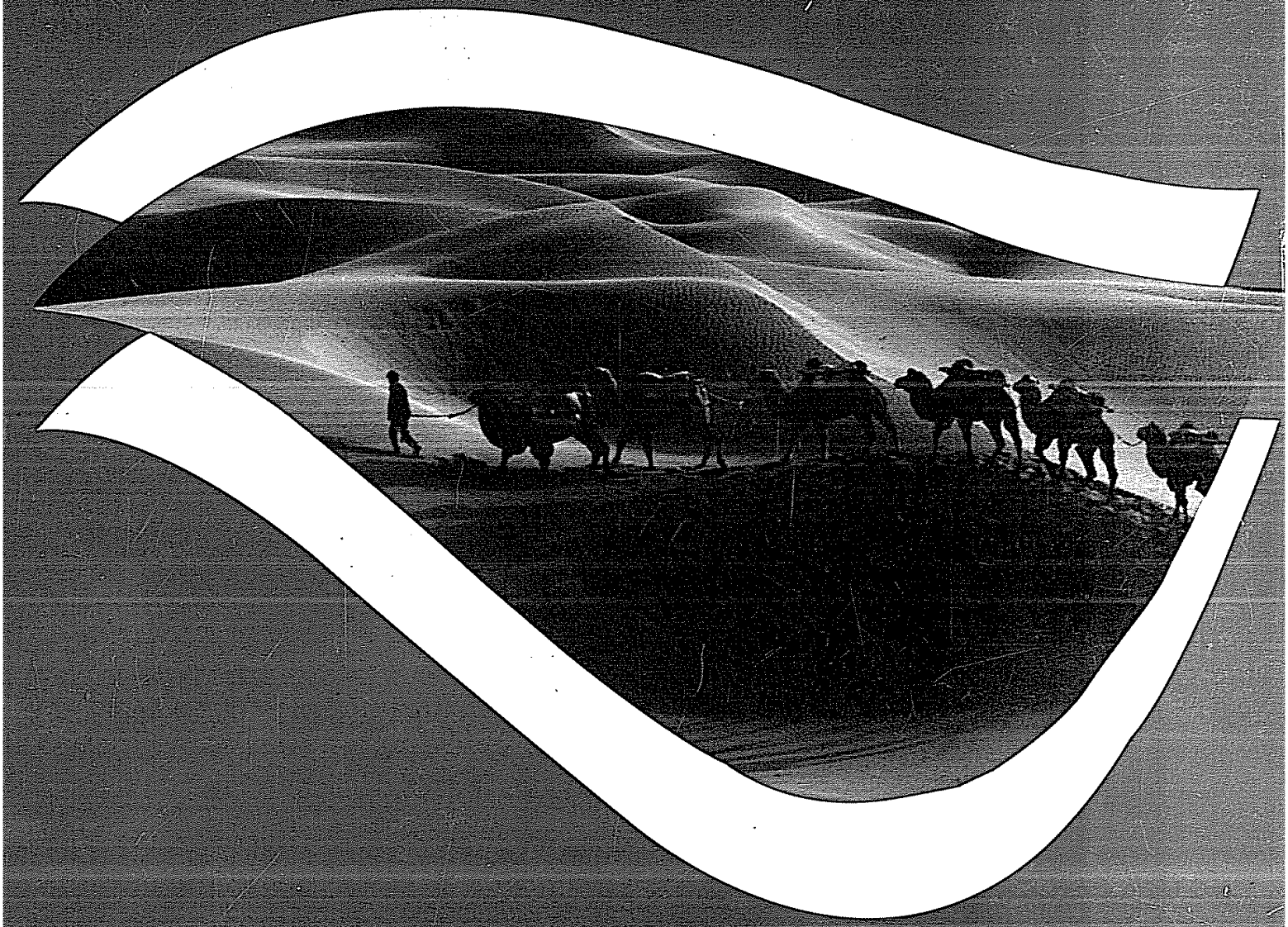
Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü

Editör
Doç.Dr. Halil İbrahim BULUT

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

1. BASKI 2010 SAKARYA

ISBN: 978-975-7988-85-4

Bilimsel Araştırma Projesi Sonuç Raporu

Projenin Başlığı: Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü

Proje Yöneticisi: Doç. Dr. Halil İbrahim BULUT

Proje Yardımcısı: Doç. Dr. Mustafa AKÇAY

Kapak: Mehmet TÜYSÜZ

Sayfa düzeni: Harun ABACI

Bu kitabın yayın hakları Sakarya Üniversitesine aittir.

5846 ve 2936 sayılı fikir ve sanat eserleri yasası hükümleri gereğince "Bu kitap hiçbir yöntemle çoğaltılamaz. Resim, şekil, şema, grafik ve herhangi bir bölümü yayınevinin izni olmadan kopya edilemez."

Her hakkı Sakarya Üniversitesi ve Proje Yöneticisine aittir.

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ozanlar Kampüsü 54040 Adapazarı / SAKARYA
Telefon: 0 (264) 277 40 02 / Fax: 0 (264) 277 98 32 / e-posta: if@sakarya.edu.tr

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE DİN ve İNANIŞLAR

Prof. Dr. Harun GÜNGÖR*

Çok değişik bir coğrafya ve değişik iklim kuşağında yaşayan Türkler, tarihleri boyunca Gök Tanrı dini/Geleneksel Türk Dini Budizm Maniheizm, Nesturi Hıristiyanlık, Musevilik ve İslam gibi birçok dini inanışı kabul ve tecrübe etmişlerdir. Bununla birlikte İslam öncesi Türk dini söz konusu olduğu zaman ilk karşılaşılan problem Şamanizm meselesidir. Bu sebeple bir din olup olmadığı hala tartışma konusu olan Şamanizm üzerinde durmak gerekmektedir.

Ayrıca burada bir kavrama da işaret etmek istiyorum. O da çoğu kez Şamanizm yerine kullanılan Baksılıktır. Batılı araştırmacılar islamize edilmiş Şamanizm uygulamasına bu adı vermektedirler.[1] Biz bu hususu bir yana bırakarak klasik anlamdaki Şamanizm üzerinde duracağız.

I. KAMLIK/ŞAMANLIK BİR DİN MİDİR?

Türkler Şaman kelimesi yerine Kam, Baksı, Bahşi, Oyun, Balger, Tadıbey, Bö/Büge, Udagan/Utugan, Utiugan... vb. kelimeleri kullanmış ve kullanmaktadırlar.[2] Tunguzca bir kelime olan Şaman kelimesi ise XVII. yüzyılın ikinci yarısında Rus Ortodoks kilisesi ile fikri anlaşmazlığa düşen ve bu sebeple Sibirya'ya sürgüne gönderilen başpapaz Avvakum tarafından kullanılarak Rus literatürüne geçmiş ve bu yolla da bütün dünyaya yayılmıştır.

Kamçatka yarımadasından başlayarak bütün Kuzey ve Orta Asya, Kuzey Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Kore ve Japonya'yı içine alan geniş bir coğrafyada varlığına şahit olduğumuz Şamanizmin birçok tanımı yapılmıştır. Rus araştırmacı Banzarof, Şamanizmi *Kara Din* olarak nitelerken, Radlof ve Anohin, onu, Ural-Altay kavimlerinin dini olarak

---

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

1 Patrrick Garrone, *Chamanisme et Islam en Asie centrale. Le baksylyk Hier et Aujourd'hui,* Paris 2000, s. 8; Vladimir N.Basilov, Le chamanisme islamise ddes peuples d'Asie centrale, *Revue Diogene, Chamanismes* Puf, Paris 2003, s. 127–145.

2 Yöngsiyebü Rıntchen, *Noms des chamans et des chamanesses en Mongol,* L'Ethnographie, No: 74-75, Paris 1985, s. 150-151.

kabul etmişlerdir. Son dönem Sovyet araştırmacılarından L.P. Potapov, Şamanizmi dualist bir dünya görüşü üzerine kurulmuş bir din olarak kabul ederken, Yakut etnolog G.V. Ksenofontov Şamanlığı, Hıristiyanlığın arka planında yer alan onun büyük annesi olarak görmektedir.[3]

Batılı araştırmacılardan M. Eliade, Şamanizmi, en eski vecd tekniklerinden biri olarak tanımlarken[4] Şamanizmin paleolotik dönemin avcı toplumlarında ortaya çıktığını, tarıma geçiş ve hayvan yetiştiriciliğinin başladığı neolitik döneme gelince büyük bir mutasyona uğradığını anlatan Roberte Hamayon, daha önce hayvan ruhlarına hürmet ve onu takdis eden Şamanların bu yeni dönemle birlikte ata ruhlarına yönelip onları kutsal saydıklarını cennet ve cehennem gibi kavramların da o zaman doğduğunu belirtmekte, Şamanizmi de avcı toplumlarda av ile avcı arasındaki ruhsal ilişki temeline dayalı bir anlayış olarak ele alıp Şamanizmin temel prensibini de *Al gülüm ver gülüm* düsturunun oluşturduğunu ifade etmektedir.[5] Günümüzde büyük bir araştırmacı kitlesi tarafından benimsenip savunulan Hamayon'un görüşüne göre Şamanizm asla bir din değildir. Ancak Şamanizm gösterdiği uyum sayesinde o, toplum tarafından kabul görmüş dinler içerisinde varlığını devam ettirmiştir.

Türk araştırmacılar ise Şamanizmi hep bir din olup olmaması açısından değerlendirmiş, onlardan bir bölümü bunun bir din olduğunu ifade derken, bir kısmı da onun bir din olmadığını ileri sürmüş ve sürmektedirler. İlginç olan durum ise, Türk araştırmacılar tarafından Şamanizmle ilgili hiçbir alan araştırmasının yapılmamış olmasıdır

Şamanizmde en büyük görevi dini-mistik-sihri bir otorite tipini temsil eden Kamlar/ Şamanlar üstlenmişlerdir. Bir inanç ve uygulamalar yığını olan Şamanizmden Geleneksel Türk Dini inanışlarına hatta buradan da Türk Müslümanlığına geçmiş birçok inanış mevcuttur.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un *Divanı*'nda "kam" kelimesi "kâhin" şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı yüzyılda Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'inde onlar "otacılar" ile eş değer görülmektedir. Tanglara ait Çin yıllıklarında, IX. yüzyılda Kırgızların "gan" adını verdikleri ve Çince "wu" denilen bir otorite tipinden söz ediliyor ki, bunun kam olması çok muhtemeldir. Nitekim XI. yüzyılda Kırgızlarda kamların varlığından söz edilmektedir. Altaylı Türklerde kam kelimesi mevcuttur. Anlaşılan bu kelime Türklerde yaygın bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte Yakutlar, Kırgızlar, Özbekler Kazaklar bunları ifade için farklı kelimeler

---

3 G.V, Ksenofontov, *Şamanizm, İzsrannie trudı*, Yakutsk 1992, s. 115.

4 Mircea Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaiques de l'extase*, Payot, Paris 1951, s. 18.

5 Roberte Hamayon., *La chasse a l'ame. Esquisse d'une theorie du chamanisme Siberien*, Nanterre 1990, s. 106

kullanmışlardır. Yakutlar erkek ve kadın şamanlar arasında ayırım yapmakta ve birincisine "oyun" ikincisine de "udagan" demektedirler. Kırgız-Kazaklarda bu "bakşı" Özbeklerde "bahşi" şeklinde geçmektedir. Aynı şekilde Yakutların "oyun" sözcüğü de böyle bir menşei çağrıştırmaktadır. Binli yıllara doğru Batı Türklerinde kamlar belirgin bir fonksiyona sahip otoriteler olarak yerlerini almışlardır. Özellikle Uygurlarda Şamanizm'in çok geliştiği, hatta Moğollara da onlardan geçtiği, Cüveyni ve Bar Hebreaus tarafından ileri sürülmüştür. Ancak. Moğol hâkimiyeti döneminde Şamanizmle ilgili inanç ve uygulamaların çok güç kazandığı bilinmektedir. Orta Çağ'ın Avrupalı seyyahları da bundan söz etmişlerdir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Rus arkeoloji ve etnoloji bilginlerinin çalışmaları sonucunda başta Altay ve Yakut Türkleri olmak üzere, bu konudaki bilgiler oldukça artmıştır.

Bununla birlikte, Orta ve Kuzey Asya topluluklarının dinî-sihrî hayatında önemli bir yere sahip olan Kamlar/Şamanları, çeşitli dinlerde rastlanan ve "rahip" denilen din adamları türünden bir otorite tipi sanmak hatalı olduğu gibi, aynı şekilde onları Afrika ve Avustralya dinlerinde rastlanan ve "büyücü" denilen kimselerle özdeşleştirmekte hatalıdır. Ayrıca onları gaipten veya gelecekten haber veren alelade "kâhinler" veya örneklerine birçok kültürlerde rastlanan "halk hekimleri" olarak nitelemek de doğru değildir. Çünkü kamlar gerek Türklerde gerekse öteki birçok toplumlarda yer almış bulundukları şekil altında her şeyden önce bir "*vecd ve istiğrak*" ustası olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu nedenle Eliade, bir sistem olarak Şamanizm'in arkaik bir vecd tekniğinden ibaret olduğu kanaatine varmıştır. Buna göre şaman, her şeyden önce kendi özel usulleri sayesinde vecd hali içinde ruhunun göklere yükseldiğini, yeraltına indiğini ve oralarda dolaştığını hisseden bir "trans" ustasıdır. Burada bir hususa dikkat çekmek istiyorum. O da Eliade'ın bu görüşünün Hamayon tarafından tenkit edilmesidir.[6]

Kamların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar, toplumsal hayatın ve hatta toplumun dinî yaşayışının tamamına hiçbir şekilde hâkim olamamışlardır. Daha önce de ifade edildiği gibi, Orta Asya'da kamların dışında büyücü, kâhin ve halk hekimi gibi tiplerin varlığı da bilinmektedir. Onlar birçok durumlarda kamlarla birbirlerine karıştırılmışlardır.

---

[6] Roberte Hamayon, *Il n'ya pas de fumee sans Dieu*, L'ethnographie, Paris 1985, No: 74-75, s. 172.

Türklerde kamların kendilerine özgü bir otorite tipi olduğuna önemle işaret etmeliyiz. Altaylarda kurban kesme görevi kamlara ait değildir. Ölüm ve evlenme törenlerinde de onlar ancak kısırlık, güç doğum... gibi sıkıntı hallerinde müdahale edebilirler. Ava çıkmadan önce, bereketli bir av olması için kamların duasına başvurulur, sürülerin aç kurtlardan korunması için de kamlara müracaat edilirdi. Buna karşılık olayların normal cereyanı içinde Gök-Tanrı veyahut öteki kutsiyetlere yapılan ibadetlerde, dinî merasimlerde kamların yeri yoktur. Hastalık ve ölüm gibi hallerde ise onlar uzman kabul edilirler. Bu bakımdan kamlar gerçek birer "psychopompe"durlar. Onların en başta gelen fonksiyonu hastalıkları iyileştirmede kendini göstermektedir.

Herkes kam olamaz. Altay kavimlerine göre kamlık genetik olarak babadan oğula, bazen de kıza intikal eder. Ayrıca Şamanlık yapmaya yetenekli kişi, daha önce tecrübeli bir Kam/Şaman tarafından eğitilir. Kendisine Kamlık/Şamanlık verilen kişi bu görevi kabul etmişse sonuçta ya delirir ya da ölür.

Kamlar erkek ve kadın her iki cinsten olabilirler. Erkek kamlar için değişik adlar kullanılmasına rağmen Kadın kamlar için sadece Udagan kelimesinin kullanılması kamlığın menşei hakkında birçok yorumlara yol açmıştır.

Diğer inanışlar gibi Kamlık/Şamanlık da zamanla gelişerek değişmekte, değişerek gelişmektedir. Yakutlarda olduğu gibi Altay şamanlığında kamlar "Ak" ve "Kara" şeklinde ikiye ayrılmaktadır.[7] Ak kamlar bahar bayramlarında, evlilik törenlerinde hastalıkların iyileştirilmesinde rol alırken, Kara kamlar *Abaasılara* kurban sunar, ruh çağırır, gelecekten haber verirler. Şamanizm içerisinde böylesine bir ayırımın geç dönemlerde, hatta özellikle XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yine de belirtmek gerekir ki Kara şamanlar sadece profesyonel olarak karadırlar. Yoksa insana yaklaşımlarında bir farklılık yoktur. Kadınlar temiz kabul edilmedikleri için ancak Kara kam/Şaman olabilirler. Kamlık, demircilik, sanat ve ateşle de ilişkili görülmektedir.

Kamlar, özel bir kıyafet ile de toplumda ayırt edilmektedirler. Her kamın kendine mahsus özel bir cübbesi, külahı, davulu ve maskesi mevcuttur. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçiminin, kamın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından bildirildiğine inanılmaktadır. Altaylılarda davulun yerine tef mevcuttur. Gerek cübbe, gerek külah ve gerekse de davulun üzerinde özel süsler, daha doğrusu semboller mevcuttur. Bunlar; güneş, ay, yıldız, gök kuşağı, dünya ağacı gibi sembollerdir. Onların hepsi kamların ekstaz halindeki iniş ve yükselişleri ile katlı kozmik anlayışı

---

[7] Ksenofontov, *Şamanizm*, s. 210.

simgeler görünmektedir. Çin kaynakları, özellikle davulun şaman ayinlerinde çok eskiden beri kullanıldığını haber vermektedir.

Şaman ayininde göğe yükselişin bir de yeraltına yani cehenneme iniş şeklindeki karşılığı mevcuttur. Anlaşılan bu durum yükselişe göre daha güç ve karmaşıktır. "İniş", düşey veya yatay-düşey olabilmektedir. Birinci durumda kam, sanki yedi basamaklı bir merdivenden yeraltı katlarına iniyormuş farz olunmaktadır. Kam her basamakta yahut yerin altının her bir katında engellerle karşılaşmakta, onları aşmak için çeşitli yollara başvurmaktadır. Nihayet yedinci kata ulaşan Kam orada cehennem dünyasının hâkimi olan Erlik Han'a yakarmakta; bu arada Bay Ülgen'i de anmakta ve sonuçta geri dönmektedir.

Kamların trans halinde gerek göğe yükselişleri, gerekse de yeraltına inişlerinin başta Altay ve Yakut kültürleri olmak üzere, Geleneksel Türk topluluklarının hayatında da önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sürüler ve ürünün rekoltesi hakkında bilgiler, ölen ve yeraltına gidemeyen ruhların oraya ulaştırılması, hastanın ruhunun tutsaklıktan kurtarılarak sahibine iadesi, bu yolculuğun ana amaçlarını oluşturmaktadır. Bu amaçlarla daima aynı senaryo uygulanmakta; ancak toplum ve kültürlere göre olaylar çeşitlenmekte; her durumda kamlar bu toplumların psişik bütünlüğünün korunmasında esaslı bir rol üstlenmiş görünmektedirler. Onlar kötü ruhlarla mücadelenin şampiyonları olarak kabul edilmekte, hastalıklar, kötü ruhlar ve kara büyü onların uzmanlık alanına girmektedir.

Genel olarak denebilir ki, kamlar hayatı, sağlığı, verimliliği ve aydınlığı, ölüme, hastalıklara, kısırlığa, kötü ruhlara karşı savunmakta; görünmez âlemin kötülüklere eğilimli sakinlerine karşı insanların arasından, onlarla ve daha genel olarak ruhlar âlemi veya kutsal âlemle, Tanrı ile teması sağlayabilen ve gerektiğinde de onlara yardımlar temin eden veya en azından haber getiren, kendi içlerinden ancak olağanüstü bir otorite tipi olarak kamlar bu toplumların manevî hayatında imtiyazlı bir mevkiye erişmiş bulunmaktadırlar. Bu bakımdan, bu toplumlarda ölümle, *Öte Dünya* ile görünmez âlemle ilgili mitolojinin gelişmesinde, ahiret ve ölümden sonraki hayatla ilgili tasavvurlar ve inanışların şekillenmesinde Kamların ekstazik seyahatlerinin ve bu konuda onların naklettiklerinin önemli rolleri olmuştur. Türk dinînin zenginleşip renklenmesinde Kamlık/Şamanlık önemli bir rol oynamıştır.

Bir din olmaktan ziyade, bir inanç ve uygulamalar yığını olan Kamlık/Şamanizmden Geleneksel Türk dini inanışlarına, hatta

Müslümanlığa ve özellikle de Türk tasavvuf düşüncesine geçmiş birçok inanış ve uygulamalar bulunmaktadır.[8]

II. GELENEKSEL TÜRK DİNİ

Geleneksel Tür dini, Türklerin Gök Tanrı temelinde yazılı bir kaynağa dayanmaksızın kendi iç kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze kadar ulaşan, gelenek ve göreneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür.

Geleneksel Türk Dininin temel unsurlarını dikkate aldığımızda, bunların ilkini Gök Tanrı'nın oluşturduğunu, görmekteyiz.

A. Gök Tanrı

Tanrı inancı sürekli bir özelliğe sahiptir Bu bakımdan Türk din tarihinin, Türklerin Tanrı ile ilişkilerinin tarihi olduğunu ifade edebiliriz. Her ne kadar elimizde yazılı belgeler bulunmasa da Türklerin arasında Tanrı inancının çok daha gerilere uzanan varlığının izlerinden söz etmek mümkündür. Nemeth ve Hommels gibi araştırıcılar, Sümerlerin "Parlak" tanrısı "*Dingir*" ile Türklerin Gök-Tanrı'sı arasındaki paralelliğe dikkati çekmektedir.

Asya'nın doğusundan Orta Avrupa'nın içlerine kadar her yerde kendini gösteren bütün tarihî Türk topluluklarında Tanrı inancı merkezî bir yer almıştır. Kökeni bilinmeyen Tanrı kelimesi çeşitli Türk topluluklarında, her bölgenin fonetik özelliklerine göre, Yakutlarda "*tangara*", Kazan Türklerinde "*teri*", Soyonlarda "*ter*", Çuvaşlarda "*tura*" ya da "*tora*", Moğollarda "*tenggeri*"[9] gibi şekillere bürünmüşse de, yine de asli formunu muhafaza ederek, Türklerin kabul ettikleri bütün dinî sistemlerde yerini almıştır.[10]

Gerçi Türk din tarihi içerisinde, Türklerin Tanrıyı ifade etmek için başka kavramlara da yer verdiğini; İdi, İzi, Ugan, Çalab, Bayat, Huda vb. terimleri kullandıklarını zikretmek mümkündür.[11] Ancak bunların hiçbiri Tanrı sözcüğü ölçüsünde yaygın bir kullanıma erişmediği gibi, aynı şekilde onlar tarihî olarak da "Tanrı" kavramı kadar eski ve köklü kelimelermiş gibi görünmemektedirler. Örneğin, "Çalab" veya "Çeleb" terimi muhtemelen Nasturî Hıristiyanlığın etkisi altında Türk din literatürüne girmiş, bugün ise ancak bazı yer adlarında kalabilmiştir.

---

8 Harun Güngör, *Alevi-Bektaşi İnanışlarında Şamanlığın İzleri*, Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar, Ankara 1997.

9 *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1986, s. 3.

10 J. P. Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols*, Paris, 1984, s. 110.

11 Bkz. S. Çağatay, "Türkçe Dini Terimler", Necati Lügal Armağanı, T. T. K. Yay., Sayı 50, Ankara 1968, s. 191-198.

Hunlar Gök-Tanrı'ya inanıyor, onu daha sonra Kaşgarlı Mahmut'un ifade edeceği üzere, hem gök hem de Tanrı anlamını içeren "Tengri" kelimesi ile ifade ediyorlardı. Göktürkler de aynı anlamda Tengri kelimesini kullanıyorlardı. Ayrıca Tonyukuk Kitabesi'nde "Türk Tanrısı" kavramına yer veriyorlardı. 763'te Mani dinini kabul eden Uygurlar, Tanrı kelimesinin başına Kün, Ay ve Kün-Ay kelimelerini ilave ederek Kün Tengri, Ay Tengri, Kün-Ay Tengri kavramlarını oluşturmuşlardır. Her ne kadar Kaşgarlı Mahmut, Kâfir Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye tengri dediklerini ifade ediyorsa da Türklerde Tanrı kelimesi yalnızca Gök-Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır.

Türkler yüce ve soyut bir Tanrı telakkisine erişmiş olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Nitekim Orhun Kitabelerinde "üze kök tengri" terkibinde Tanrı aynı zamanda gök manasını da muhafaza etmekteydi. Hatta Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği de düşünülmüştür.[12]

Metinlerde Gök-Tanrı, diğer kavimlerin semavi ilahlarında görülen ortak özelliklere uygun olarak, kudretli ve aşkın, Yüce Tanrı şeklinde kendini göstermektedir. Bu amaçla kitabelerde "semavi", "yüce" ve "küçlü" terimleri yer alıyor, Ebedi anlamındaki "bengü" terimine ise ancak Moğol çağında rastlanıyordu. Aynı şekilde "yaratıcı" sıfatıyla o, açık bir biçimde ancak Altay Türklerinde ve Yakutlarda görünmektedir. Bu bakımdan Türk topluluklarının Tanrı telakkisinde, zaman içersinde, belli bir evrimin olduğu dikkat çekmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu gelişmelere rağmen, Türklerde Tanrı kavramı yine de orijinal strüktürünü muhafaza etmiştir. Türklerde Gök-Tanrı en azından kavram olarak yaratıcı ve Kadir-i Mutlak Tanrı şeklinde telakki edilmektedir. Bu sebeple, Türklerde siyasi iktidar ve hâkimiyet menşeini Tanrı'dan almaktadır. Ancak, ezeli ve ebedi (bengü ve mengü) olan, Hakanlara kut ve güç veren, kozmik düzenin, toplumun organizasyonunun ve insanların kaderinin kendisine bağlı olduğu Gök-Tanrı'nın tapınakları mevcut olmadığı gibi, Eski Türkler tarafından onun resmi ve heykelleri yapılarak onlara tapınılmıştır. Geleneksel Türk dinindeki Gök-Tanrı inancı ile ilgili belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri de onun antropomorfik özellikler taşımamasıdır. Bazı Türk destan ve hikâyelerinde büyük olasılıkla dış etkiler nedeniyle bazı dönemlerde Tanrı'nın çocuklarından söz edilmekle birlikte bu durum en azından menşei formu itibariyle Türklerde Gök-Tanrı İnancı için geçerli değildir. Eliade'ın da kuvvetle ifade ettiği gibi

---

[12] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 773.

Türk Tanrı anlayışında temelde, "kutsal evliliğe" (hierogamie) rastlanmamaktadır.13 Türkler, daha geleneksel Türk dini döneminde, evrensel ve semavi dinlerin tek Tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir Tanrı anlayışına erişmiş bulunmaktadırlar. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir "Ulu Varlık" telakkisi, ilkel dinler ve toplumlarda ulûhiyet problemini araştıran W. Schmidt'i, Türklerin daha Asya Hunları çağında monoteizme doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip oldukları kanaatine götürmüştür. Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök-Tanrı, tamamen manevi bir kudret haline yükselmiştir.

Özellikle üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de, her ne kadar Göktürkler dönemi'nde Tanrı'nın Türkleri koruması, hatta onları başka milletlerden üstün tutması, hakanların iktidarı ondan almaları sebebiyle, Tonyukuk Kitabesi'nde "Türk Tanrısı" şeklinde bir ifade kullanılmakta ve bu nedenle de Türklerde Gök-Tanrı sanki "ulusal bir Tanrı" imiş gibi görünmekte ise de gerçekte o, "kabile ilâhı" veya "milli bir ilah" hüviyetinden ziyade "evrensel Tanrı" olarak kendini göstermektedir.

Dinler tarihi araştırmaları Neolitik Çağ'dan itibaren kendini gösteren hâkim Gök-Tanrıların zamanla daha dinamik, daha müşahhas ve insana daha yakın kudsiyetler veya "hierophanie"lerin belirmesine paralel olarak "deus otiosus" haline dönüşmelerinin evrensel bir olay olduğunu göstermektedir. Geleneksel Türk din tarihi içersinde Gök-Tanrı da bu sürecin içerisindedir. J.P.Roux, geleneksel Türk din tarihinde Gök-Tanrı'nın dünyaya müdahaleden uzaklaşarak pasifleşmesini ve deus otiosus konumunu almasını, bu tarih içerisinde imparatorlukların kurulması ve dağılması olaylarına bağlı olarak tekerrür eden bir süreç olarak görmektedir. Her halükârda Yakutların Gök-Tanrısı, büyük ölçüde bir deus otiosus hüviyetine bürünmüştür.

Gök-Tarının, diğer dinlerin semavî tanrılarının kaderine benzer şekilde Geleneksel Türk dini tarihi içerisinde deus otiosus durumunu alması, kutsallığın gökten daha aşağılara inerek yaygınlaşıp çoğalması, aynı zamanda Gök-Tanrı'nın çeşitli etkilerle antropomorf telakkiler yönünde kişileştirilerek, başka isimler ve ilâhlarla birleştirilmesi sonucunu da doğurmuş bulunmaktadır.

B. Tabiat Güçlerine İnanma

Eberhard, Geleneksel Türk dinini, "*Güneş ve Ay kültlerinden müteşekkil Türk Gök Dini*" şeklinde tanımlamaktadır.[14]

---

[13] Mircea Eliade, *Traite d'histoire des religions*, Payot, Paris 1974, s. 66.

[14] Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 93.

Eski Türklerde, natürist inançlara, Orhun kitabelerinde "Yer-Sub" şeklinde rastlanmaktadır. Yer-sular "ıduk" yani kutsaldır. Her ne kadar, Geleneksel Türk dininde natürist inançların Türklerin hayat şartları ile fonksiyonel bağlarını tam olarak tespit etmek mümkün değilse de, özellikle Yer-Sular söz konusu olduğunda bu, kısmen kendini göstermektedir. Öyle görünüyor ki dağ, orman, ırmak, vs. ile ilgili Yer-Su inançları Türklerde gelişmek suretiyle, özellikle imparatorluklar döneminde "vatan kültü" ne dönüşmüştür. Kağanların merkezi "ıduk Ötüken" ve Tamir suyunun kaynağı "Tamag ıduk baş" buna örnek teşkil etmektedir.

Bununla birlikte, Türk din tarihinde Yer-Suların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türlerde "dağ kültü", Gök-Tanrı inancıyla ilgilidir. Orta Asya'da dağların adları mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları içeren Han Tanrı, Buztağ ata, Iduk, Art, Kuttağ... gibi isimlerle anılmıştır. Eski Türklerde dağlara Han, Ata gibi isimler verilmiş olması, animist bir anlayışla onların kişileştirilmek suretiyle kutsallaştırıldıklarını da ifade etmektedir. Efsaneler, Eski Türklerde dağların, insanlar gibi konuşan, duyan, hattâ evlenip çoluk-çocuk sahibi olan ruhî varlıklar şeklinde tasavvur edilerek kutsallaştırıldıklarını bildirmektedirler. Nitekim etnografik araştırmalardan, Altay dağlarının Han addedildiklerini öğreniyoruz. Sagay gelinleri bu dağları "kayın babaları" olarak görüyor, onlara öyle sesleniyorlardı. Öte yandan, Eski Türklerde her reis ve oymağın kendine mahsus kutsal bir dağı olduğu gibi, daha büyük birliklerin de kutsal dağları bulunmaktaydı.[15] Çinlilerin Tienşan dedikleri Tanrı Dağı, Hsioung-nuların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur. Çok eski zamanlarda Wu-huanlar Kızıldağ denilen bir yeri kutsal bilmekteydiler. Tabgaçlarda her yıl hakan, atının üzerinde, sabaha karşı kutsal dağa döne döne tırmanıyor ve orada Gök-Tanrı'ya kurban sunuyordu. Çin kaynakları, Göktürklerin Ötüken'den başka kutsal bildikleri Ötükenin 250 km batısında yer alan Bodin İnli adlı bir dağın bulunduğunu da haber vermektedir. Cüveynî'nin naklettiği bir efsane Uygurların saadet ve bolluk sağlayan ve kendisine Kuttag denilen bir dağın bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Türkler, kutsal dağ inanışını göç ettikleri diğer bölgelere, bu arada Anadolu'ya da taşımışlar ve hattâ bu inançlar Müslüman Türklerin arasında da yaşamaya devam etmiştir. Örneğin, Anadolu'da Alevî Türklerin Kaz-dağını kutsal kabul etmeleri bunun bir göstergesidir.

Geleneksel Türk dini içerisinde, tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde dağ kültünün yanı sıra "orman ve ağaç kültü" de önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekte orman kültünün, ormanda yaşayan ve yiyecek

---

[15] A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, s. 49; B. Ögel, *Türk Mitolojisi II*, İstanbul 1994, s. 132-133.

derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu; Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmüştür. Bazıları bu görüşe karşı çıkmakta, Türklerde temelinde bozkır kültürünün hâkim olduğunu düşünmektedirler. Her halükârda Türklerde Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve "Ötüken Yış" (Ötüken Ormanı), Göktürkler ve Uygurlarca kutsal kabul edilmektedir.

Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onda kutsal ve temizleyici bir güç görüyorlardı. Altaylılar ve Yakutlar ateşteki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha "ot izi" adını vermektedirler. Ateş yoluyla temizlenmenin, ateşe kutsal ve temizleyici bir anlam ve önem atfetme uygulamasının tipik bir örneğini de, yine Türkler arasında oldukça yaygın olan, hastalıkları, evleri, pazaryerlerinin, ölüleri "tütsüleme" uygulamasında görmekteyiz. Türklerde ateş ayrıca kehanet aracı olarak da kullanılmıştır. Diğer yandan Türklerde ateş kültünün, "aile ocağı kültü" ile yakından ilgili oluşu da dikkate değerdir. Aile ocağı kültü ise, büyük bir ihtimalle, "atalar kültü" ile ilgilidir.

Yer-Su terimi, ağaç, ateş ve suyun yanı sıra toprağın ve aynı kategoriye dâhil olmak üzere bir kısım taşlar ve kayaların da Geleneksel Türk dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Orhun Kitabeleri'nde "mavi gök" ile "yağız yer" iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirlerini tamamlamaktadırlar. Öte yandan Gök-Tanrı inancı dolayısıyla göğün bir anlamda kutsallık kazanmasının yanı sıra ıduk Yer-Sub terimi de, Eski Türklerin yere de bir tür kutsallık atfettiklerini göstermektedir. Türkler ıduk olan yerlerin birer "izi/iye"sinin bulunduğuna inanmışlardır. Ayrıca bazı kitabelerde, Yer-Su terimini zikretmeksizin, sadece "ıduk yer"den söz edildiği de görülmektedir. Iduk sayılan yerler, Türkler tarafından korumaya alınmış; bu yerlerin ağacını ve ormanını kesmek, oralarda avlanmak yasaklanmıştır.

C. Atalar Kültü

Ölmüş ataları yüceltmek ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, Geleneksel Türk dini tarihinin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Atalar kültü veya Manizm özellikle patriarkal aile tipinin egemen olduğu toplumlarda görülen bir dinî olaydır. Buna göre, ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültünün temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, atalar kültünde ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler. Bu anlamda "ölüler kültü" ile atalar kültünü de birbirinden ayırt etmek gerekmektedir.

Atalar kültü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlar mevcuttur. Gerçekten de, Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar *"töz"* Yakutlar *"tangara"* diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, Önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Moğolların *"ongon"* adını verdikleri tös veya töz kelimesi anlam itibariyle "asıl, menşe, kök" demek, olup, Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de kelime aynı anlamı ifade etmektedir. Bu sembollere tös veya töz denmesi ise, onların ataların ruhunun hatırası olarak yapıldığını göstermektedir. Altaylı Türklerin bunlar hakkında *"bu babamın tözü"*, *"şu anamın tözü"*, gibi ifadelere yer verdikleri bilinmektedir. Ayrıca büyük ve ünlü kamların ruhlarına izafe edilen tözler de mevcuttur. Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları *"tanrıların tasvirleri"* şeklinde bildirdikleri gibi, bir kısım araştırmacılar da tözlerin put-fetişler olduklarını ifade etmişlerse de, XIII. yüzyılda Budist Uygurların tapınağında rastlanan tözler hakkında rahip Rubruk'un verdiği bilgi, yabancıların değerlendirmelerinin aksine, Uygurların onları tanrılarının tasvirleri olarak değil, fakat ölen yakınlarını temsilen ve onların anısına yaptıklarını ve tapınaklarda sakladıklarını göstermektedir. Ebu'l-Gazî Bahadır Han'ın, tözlerle ilgili olarak, *"bir kimsenin yakını öldüğünde onun suretini (kugurcak) yapar ve evinde saklardı"* şeklindeki ifadesi de tözlerin ölen yakınları veya ataları temsil ettiğini göstermektedir.

Ongon ya da töz veya töslerle ilgili olarak, kayda değer hususlardan biri de, gerek Moğollarda, gerekse Türklerde bunların genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap... gibi zoomorf şekiller altında tasavvur edilmiş olmaları, bunlara karşılık olan "tilik", "kozan", "aba", "bürküt", "tiyin" gibi isimlerle anılmalarıdır. Belirtmek gerekir ki, Geleneksel Türk dininde ruhun tasavvuru konusunda zoomorfizm yaygın bir karakteristik olarak dikkati çekmektedir. Geleneksel Türk dininde hayvanlara verilen önem, zamanında, yıldızlarla ilgili tasavvurlara bağlı olarak, onların hayvanlarla temsil edilmeleri suretiyle, 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nin oluşumuna imkân vermiştir.[16] Bu hayvanlar sıçgan (fare), ud (inek), pars, tavuşgan (tavşan), it (köpek) ve tonguz (domuz)dur. Türklerde atalar kültü problemi bizi tözler konusunda menşe efsanesine götürmekte; nitekim araştırmacılar, özellikle Gumilev, Türklerde atalar kültünün en büyük delili olarak Bozkurt'a duyulan saygıyı göstermekte; hatta bütün Türk hükümdarlarının kendilerini *Aşina = Asena* soyuna bağlamak istemelerini bunun en büyük delili olarak görmektedir.[17] Göktürkler, kurt menşe*

[16] Osman Turan, *On iki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1942, s. 25.
[17] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, (Çev: D. Ahsen Batur), İstanbul, 1999, s. 122.

efsanesine bağlı olarak, büyük dinî merasimlerini, demircilikte uğraştıkları Altay dağlarının bir vadisinde, beylerin ve asillerin iştiraki ile yapılıyorlardı.

D. Kozmoloji ve Kozmogoni

Geleneksel Türk dininde evreni ve hayatı algılayış biçimleri dinî inançlar üzerine temellenmiş bulunmaktadır. Ancak, bu anlayış ve algılayışlar zaman içerisinde gelişme ve değişmelere de uğramıştır. Hatta yabancı etkilerin özellikle modern dönemde onu âdeta senkretik bir hüviyete büründürdüğü de ifade edilebilir. Bununla birlikte, birçok arkaik unsurların burada arketipler halinde varlıklarını devam ettirdiklerini de belirtmek gerekir. Hatta temelde Geleneksel Türk dini, Gök-Tanrı inancı, Yer-Sular ve Atalar kültü ile evrensel bir sistem olma eğiliminde olduğundan, Türklerin evreni temel anlayış biçimi de "Üniversalizm" veya "*Üniversizm*" şeklinde adlandırılmış bulunmaktadır. Bazıları, yer ile gök arasındaki iki ilkeli bu ilişkiyi dikotomik bir biçimde görmek istemişler, bu bakımdan da evren anlayışını "*dikotomik üniversalizm*" şeklinde adlandırmışlardır.

Türklerdeki bu iki katlı dikotomik üniversalist kozmoloji anlayışının, belli bir dönemden itibaren üç tabakalı bir tasavvura dönüştüğü görülmektedir. Böylece, gök ve yer katlarına bir de yer altı eklenmiştir. Orijinalinde bulunmayan bu tabakanın, X. yüzyıldan sonra net olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yeraltı kötülükler ülkesi ve cehennem olarak düşünüldüğüne göre, Türk dünyasında kozmolojinin bu gelişim ve değişmesinin, dinî kavramların gelişmesi hadisesi ile ilişkisi olduğu görülmektedir.

Türk kozmolojisi gibi Türk kozmogonisi de yabancı kültürel etkileri yansıtmaktadır. Bununla birlikte, tamamen deist bir anlayış esasında şekillenmiş olan Orhon Kitabelerinde *üze kök tenri asra yağız yir kılındıkda ekin ara kişi oglı kılındı*ğından söz edilmekte, bu da ilk kozmogonik esasları göstermektedir.

Türk mitolojisinde yaratılışla ilgili efsaneler daha geç döneme aittir. Üstelik bunlarda yaratma düşüncesi açık şekilde kendini göstermez. Türk düşüncesine yoktan var etme kavramı Sami dinlerinden gelmiştir.[18] Efsanelerde Tanrı'nın yaratıcılığı yoktan var etme şeklinde değil, mevcut maddeye şekil vermekten ibarettir. Yaratılışta suya dalış motifi de önemli bir unsur olarak gözükmektedir.

Eski Türkler kıyamet meselesine kozmogoni hususundan daha az ilgi duymuşlardır. Kitabelerde dünyanın sonu ile ilgili net bilgiler mevcut

[18] A. Kadir İnan, *Şamanizm*, s. 13–14.

değildir, öyle gözüküyor ki, kıyamet anlayışı Budizm, Hıristiyanlık ve İslâmiyet etkisi ile oluşmuştur. Rus araştırmacılar da bu inanışın bir senkretizm olduğu kanaatindedirler. Altaylılar kıyamet gününe "*Kalgançı çak*", diğer Türk toplulukları ise "*Uluğ kün*" adını vermişlerdir.

E. İbadet

Geleneksel Türk dininde sistemli olarak yapılan kişisel ibadetler bulunmasa da, yine de duaların ferdi yapıldığını ifade etmek gerekir, ibadet türü açısından baktığımızda ise, geleneksel Türk dininde "*saçı*" ile "*yalama*" adı altında ağaçlara bağlanan çaputlardan söz etmek gerekir. Birer kansız kurban olan bu saçılar, Anadolu Türkçesinde yer alan "*Darısı başınıza*" temennisi ile günümüze kadar ulaşmıştır.

Türklerde en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Kurban için kullanılan "*Kergek, kereh, kudayı, allahlık, itık, ıyık, ızık, yağış, tapığ...*" kelimeleri kanlı kurban ibadetinin önem ve yaygınlığını göstermektedir.

Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzların "*Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestikleri*" ifade edilirken, Kazak-Kırgızlar kurban olarak "Ak boz kısrak"ı tercih etmektedirler. Proto-Bulgarlarda ise köpek kurbanı mevcuttur.[19]

Türklerde kurban öncelikle Gök-Tanrı'ya sunulmuştur. Ancak bazı kutsiyetlere de kurban sunulduğu görülmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Makdisi, Cüveyni, Mes'udi, V. Barthold, J.P. Roux vb. birçok araştırmacı ise, bunların dışında Türkler de insan kurbanından da bahsetmişlerdir.[20] Ancak bu durum oldukça bulanık rivayet ve yorumlara dayanmaktadır. Aslında İnsan kurbanı dinler tarihi içerisinde tarım kültürü ile ilgili bulunmaktadır. Bu nedenle W. Eberhard, bozkır kültürüne dayalı Türk toplulukları için insan kurbanı iddiasını kesinlikle reddetmektedir.[21]

Tarihi kaynaklar Hunların her mevsim değişiklikleri ile ilgili bir bayram kutladıklarından, Çin kaynakları da Göktürkler de "*Fu-yun-se*" adı verilen ibadethanelerin varlığından söz etmektedirler. Burada ayrıca Türk çadırının da Türklerde ibadet mekânı olduğunu söylemek gerekmektedir.

III. TÜRKLER ARASINDA YAYILAN DİNLER

Tarih öncesi çağlardan beri, Türk kültürü ve dini, özellikle güneyden ve batıdan gelen etkilere maruz kalmıştır. Bu durumu Rus tarihçi Lev

---

[19] B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 266.
[20] Ü. Günay, H. Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri, 1998, s. 79.
[21] W. Eberhard, "Eski Türk Dini", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIII, İstanbul, 1964, s. 87.

Nikolayeviç Gumilev öz olarak şöyle açıklamaktadır. *Roma'da sonuncu soylu, Isetek Boetius'un "Hikmetle Teselli" eserini okuyordu. İstanbul'da kuruyup heykele dönmüş Suriye zahitleri ciddi görünüşlü Yunan papazları ile İznik konsiline, Kadıköy ilavesi hakkında münakaşa ediyorlardı. Stesifonda artık hem Hürmüz'e hem de Ehrimen'e inanışlarını yitirmiş. Iran seçkinleri* hükümdar ile imamların *ittifakını uzun mızraklarıyla sağlıyorlardı. Sogd'da dehganlarının kalelerinde nefsin öldürülmesini telkin eden Mağların, azap verdikleri peygamberleri Mani methini göklere yükselten solgun benizli dünyevi din tebliğcileri geziyorlardı. Çin'de başları temiz bir biçimde traş edilmiş Buda dini mensupları, Buda rahipleri, Konfüçyüs dinini tebliğ eden tebliğcilerin itirazlarına olduğu kadar, onların davranış ve idare sanatı hakkında parlak ipek kumaş üzerine mürekkepli divit ile yazılmış hikmetli sözlerine aldırmadan imparatoriçeye dünyanın faniliği ve geçiciliği hakkında telkinde bulunuyorlardı. Kervan yolu Ak Deniz'den Sarı Denize kadar uzanıyordu. İpek ve ıtriyatla birlikle bu yolda idealar, fikir ve düşünce, öğreti sistemleri de dağlar ve ovalardan geçerek başka ülkelere ulaşıyordu. Bu toprakların sahipleri olan Türkler bütün bu ülkelerin vaizlerinin dediklerini işitmeyebilirler mi idi? Onların Sarı Irmağın sahillerinden çıkmış olan ecdatları medenileşmiş Çin'i, çiçeklenen Sogd ülkesini, mukaddes Turfan'ı didip parçalayan savaşlardan habersiz kalabilirler mi idi? Diğer taraftan Sibirya'da her zaman sıcakkanlı ve hâkimiyet altına çabuk düşen çoban dövüşçülere tesir eden büyük, sakin ve sessiz Sibirya uzanıyordu. İşte bütün bu amilleri dikkate almadan eski Türklerin dünya görüşü, onun gelişme sürecinde uğradığı değişiklikleri anlamak mümkün değildir.*[22]

Gumilev'in de belirttiği gibi, Orta Asya Türk topluluklarının dinî kültürleri üzerinde Mezopotamya, Iran, Çin, Hint, Tibet Lamaizmi, Nasturî Hıristiyanlığı, Mani Dini, Müslümanlık ve Ortodoks Hıristiyanlığın etkisi söz konusudur. Bunları sırasıyla ele alalım.

A. Budizm

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, Hindistan'ın dışında M.Ö. III. yüzyılda yayılmaya başlamış; Baktırya ve Gandhara'da mekân tutmuş; sonra Orta Asya'ya, Çin'e, 372'den sonra Kore'ye uzanmış; Tibet'e yerleşmesi ancak VIII. yüzyılda olmuştur. Bir kısım bilginlerin aykırı görüşüne rağmen, Köprülü'nün Türk asıllı olduklarını ve Sakalara karıştıklarını bildirdiği Yüeçiler,[23] M.S. I. yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap'ı sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirerek Kuşan hanedanını

---

[22] Gumilev, "Eski Türk Dini", (Çev. Harun Güngör), *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 377, Ankara, 1994, s. 5426.

[23] Bkz. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 89.

tesis etmişlerdir. Bunlar, İç Asya'da ve hatta Çin'de Budizm'in yayıcıları olmuşlardır. Kuşan Kralı, I. Kanışka döneminde (M.S. II. yüzyılın başlarında) Budizm, Gandhara ve Baktriya'dan Harizm ve Soğdiyana'ya geçmiştir. Ancak Batı Türkistan'da Budizm, Sasanilerin desteklediği Zerdüştîlik ve Mani Dini karşısında pek tutunamamış; Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun bölgeler elde etmiş; Budist külliyeler Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca inşa edilerek asırlarca faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hotan ve Miran; kuzeye giden yol boyunca ise Tumşuk ve Kuça şehirlerinde, III-IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlayan, "*Vihara*" denilen Budist manastırlarında "*Toyin*" denilen Budist rahipler, bu dinin propagandalarını yapmışlardır.[24] Türkler, Buda heykellerine "*Burkan*" ve tapınaklarına da "*Burkan evi*" demektedirler. Anlaşılan bu da, Vihara'dan gelmektedir.[25]

Türkler arasında Budizmin daha çok Mahayana kolu (= Ulug kölüngü) ile Lamanizm yayılmıştır. Ancak Hinayana kolunun da faaliyetleri görülmüştür. Daha çok ferdî bir kurtuluş felsefesi şeklinde anlaşılan Hinayana'dan farklı olarak Mahayana Budizm'i, Türk kozmolojisinin esasını oluşturan Üniversalizmin etkilerini güçlü şekilde barındıran bir toplum dini olmak eğilimindedir. Üniversalizmin merkeziyetçi kâinat telakkisinin etkisiyle Mahayana mezhebi, dünya hükümdarının dünyanın merkezindeki yerine Budizm'deki tarihî Burkan Sakyamuni'nin şahsiyetini yerleştirmiştir. Böylece Budist azizler hükümdarlar mertebesine yükseltilmiş ve Budistlerin murakabe için oturuş tarzları, İç Asya'da Türk hükümdarlarının bağdaş kurarak oturuşuna model oluşturmuştur.

Mahayana Budizmi, VII. yüzyıldan itibaren eski parlaklığını kaybetmeye başlamış ve Orta Asya'da Türklerin arasında, X. yüzyıldan itibaren İslâmiyet'in hızla yayılması karşısında yerini Müslümanlığa bırakmıştır. Buna karşılık, Budizm'in bir başka kolu olan Lamanizm, M.S. XIII. ve XVI. yüzyıllarda iki ayrı dalga halinde Moğolistan'da yer etmiş ve bu çerçevede bazı Türk boylarını etkilemeyi başarmıştır.

Temelini tek Tanrı inancının oluşturduğu "Gök-Tanrı Dini"ne mensup olan Hunların[26] IV yüzyılda bazı boyları Budizm'i kabul etmişlerdi. Bilhassa Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek amacı ile Budizm'i benimsiyor ve onu yaymaya çalışıyordu. Bu hususta en çok gayret gösterenler, Çinlilerin "*Chü-ch'ü*" dediği Hunlar ve çoğunluğunu Türk olarak bildiğimiz Tabgaçlar idi. Hunların Budizm ile temasa geçtiği ilk

---

[24] E. Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978, s. 59-60.
[25] O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1978, s 129.
[26] Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, I Ankara, 1984, s. 46; Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul, 1978, s. 17.

çevrelerden birinin Hotan olduğu bilinmektedir. Çinlilerin "*Anyang-Hou*" diye andığı Hun beyi "*Chü-ch'ü*", Hotan'da "*Gomati*" manastırında yetişmişti. Budist âbideler inşa eden Hun beyleri ve sanatkârlar, eserlerini hem Çin'in hem de Altay kavimlerinin kültür mirası ile zenginleştirip derin dinî hislerini ifade eden yeni bir "Budist sanat" üslûbunu da meydana getirmişlerdi.[27]

Hunların doğudaki boyları Budizm'i siyasî nedenlerle ve özellikle de Çin'in kültürel etkisine karşı kendi kültürlerini korumak amacı ile kabul etmişlerdi. Zira M.O. II. yüzyılda Hunlarda "Gök-Tanrı" inancının olduğunu görüyoruz.[28] Hatta Oğuzhan /Mete muhtemelen (M.Ö. 2. yüzyıl) "put ibadetinin baş düşmanı idi".[29] .

Çinlilerin "*T'oba*" dedikleri topluluğu Türkler, *Tabgaç* diye adlandırıyorlardı.[30] Orhun Kitabelerinde sık sık adı geçen ve Göktürkler yolu ile Bizans kaynaklarına da intikal eden Tabgaç kelimesi "Çin" anlamına geliyordu. Çünkü Göktürklerin ilk zamanlarında Türklerde büyük tanınan bu sülale Çin'de hüküm sürüyordu. Aslında Türkçe olan ulu, muhterem ve saygı değer manasını ifade eden Tabgaç kelimesi, bilindiği gibi, bazı Karahanlı hükümdarları tarafından da unvan olarak kullanılmıştır.[31]

Tabgaçlar, Buda dini ve Çin kültürünün etkisi ile Türk atalarının kudretli askerî vasfını kaybetmişlerdi.[32] Budizmin hamisi durumuna gelen Tabgaçlar, bu dinin etkisiyle Çin'in eski ve ince şehir kültürünün cazibesine kapılmışlardı.[33] Millî his ve duygularını kaybeden Tabgaçlar, yerli Çin halkının başlarına açtığı iktisadî ve sosyal problemlerden dolayı gittikçe siyasî ve iktisadî gücünü kaybetti. 534'e doğru "Doğu ve Kuzey veya Batı" Weileri olarak ikiye ayrılıp kısa zaman sonra bütün toprakları Çinli hanedanlara intikal etti.[34]

Asya "Büyük Hun imparatorluğu"ndan sonra Türk tarih ve kültürünün en büyük mirasçıları olan Göktürklerin (552-745) dinî tarihine "Gök-Tanrı dini" hâkimdir. Fakat Doğu Hunlar gibi, Göktürklerin de kısa bir süre

---

27 Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevrelerinde Türk Sanatı", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara, 1972, C. II, s. 311-416.

28 Bkz. Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, 1980, s. 17-18.

29 Bkz. Oğuzların Destanı; Joseph Degiugnes, *Büyük Türkiye Tarihi*, (Çev.: S. Alpay), İstanbul, 1982, s. 17-24.

30 Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "I. Asya Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1992, C. I, s. 111-174.

31 Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevrelerinde Türk Sanatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, İstanbul, 1972, C. II, s. 311-416.

32 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev.: M. Reşat Üzmen), İstanbul, 1980, s. 79.

33 Laszlo Rasonyı, *Tarihte Türklük*, II. Baskı, Ankara 1998, s. 76; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, s. 24.

34 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1938, s. 88.

Budizm'i siyasî nedenler ile kabul ettikleri bilinmektedir. Mu-kan (552-572) ve To-pa (Taspar) Kağan'ın (572-581) bu dini bir yandan Çin Konfüçyanizminin, diğer yandan da Bizans'tan ilerleyen Hıristiyanlığın kültürel nüfuzunun önüne geçmek için kabul etmiş olabileceği düşünülmektedir.[35]

Budizm'in Türklerin arasında yayılmasında rol oynayan unsurlardan birinin de Soğdlular olduğu anlaşılmaktadır. Türkler, Soğdluları sefaret ve diplomatik faaliyetlerde kullandılar. Bu arada onlar, Soğdlu Budistlerden de ister istemez etkilendiler. Bu durumu, 581'lerde I. Göktürk Kağanlığında Türk Kağanı için Soğd dilinde ve Soğd yazısı ile yazılan Bugut Yazıtı'nda görmek mümkündür. Gerçekten Taspar Kağan adına dikilen bu yazıtta "... *ve o buyurdu: Yeni büyük bir Samgha (Budist cemaati) meydana getir.*"[36] Nitekim Taspar Kağan "*fatra*" (Burkan'ın kâsesi) ve Arslan gibi Budist unvanlar almış; Sutraları Türkçeye tercüme ettirmiş ve mukaddes Budist heykellerini, yazma eserleri ve azizlerin eşyalarını muhafaza etmek amacıyla "ediz ev" denilen kuleler yaptırmıştır. Bugut Yazıtı onun kağanlığın merkezine "*ködüş*" denen bir büyük külliye inşa ettirdiğini haber vermektedir.

Budizm'in, Göktürklerin egemenliği altındaki topraklara girmesinin bir diğer sebebi ticaret yollarının gelişmiş olmasıdır. Çünkü bu yolları ticaretle uğraşanların yanı sıra, gezginci rahipler de kullanmışlardır. Hatta sadece Budist rahipler değil, diğer yabancı dinlerin misyonerleri de bu coğrafi bölgede rahatlıkla dolaşıyor ve dinlerini yaymaya çalışıyorlardı.39

VIII. yüzyılda Bilge Kağan bir ara (716-734) Orhun'da etrafı surlar ile çevrili bir şehir yaptırıp içinde Tao ve Buda mabetleri kurdurmak istemişti. Bu düşüncesini veziri ve kayınpederi Tonyukuk'a ilettiği zaman Tonyukuk ona: "*Bu olmaz! Çünkü Türkler sayıca çok azdır. Çin'deki nüfusun yüzde biri kadar dahi değildir. Buna rağmen biz, Çin'e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz buna şükredelim. Biz, suları ve otlakları takip ederek dolaşıyoruz. Bununla beraber halkımızın hepsi de savaş alanlarına çıkıyor, zayıf olduğumuz zaman da dağlara ve derin vadilere gidiyoruz. Eğer etrafı surlarla çevrili şehirler yaparsak kendimizi hapsetmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise insanlara yumuşaklık ve miskinlik verir. Bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmez. Çinlilerin karşısında mağlup oluruz. Bu nedenle bu mabetleri yapamayız*" demişti. Bilge Kağan da bu tavsiyeleri doğru bulmuş ve görüşünden vazgeçmişti.

---

[35] Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul, 1978, s. 127.

[36] S. Çağatay, S. Tezcan, "Göktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğdça Buğut Yazıtı", *Belleten*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1975-1976, s. 251.

Doğu Göktürk kağanlarından Mukan (552-572) ve oğlu Topa (572-581); Batı Göktürk Hakanlığı'nda Tong-Yabgu (618-630)43 kağanların dönemlerinde Budizm himaye görmüştür. Kısa bir Budizm dönemi geçiren Göktürkler, Çin kültürüne gösterdikleri tepkiyi, Çin'deki dinlere karşı da göstermişlerdir. Millî kültürlerinin doğrultusunda, kendi kozmogonik düşünce sistemlerini ve dinî terminolojilerini kurmuşlardır. Bu durumu açık bir şekilde Orhun Abidelerinde görebiliriz. Çünkü Orhun Abidelerinde eski Türk dini terminolojisine ait kavramların sıkça kullanılmasına rağmen Budizm'e ait tek bir kavram bile kullanılmamıştır.

Karluklarda Budizm'in varlığına erken İslâm sûfilerinden "Belhli Şakik"in bir Karluk iline giderek, bir tapınakta yüzü ve başı tıraşlı olan al elbiselere bürünmüş toyin denen bir rahip ile görüşmesinden öğreniyoruz. Belhli Şakik'in bahsehtiği tapınak "*vahş*" vadisinde Acına-Tepe Budist tapınağı olup, bir Türk bölgesinde bulunuyordu. Ayrıca, E. Esin, Mes'udi'ye dayanarak Karluk ili olan Fergana ve Küba'da, VI-VII. yüzyıllardan kalma bir Budist tapınağının bulunduğunu, bu tapınağın Türk üslubunu yansıtmakla birlikte, Budist sanatının tantrik veçhesinde bir özelliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Türk tantrik Budist kültürünü müteakiben Uygurlarda da kendisini gösterecek ve gelişecektir.[37]

Karlukların aristokrat zümreleri arasında yayılan Budizm'in geniş halk kitlelerine nüfuz edip etmediği ve onların kendi örf, âdet ve inançları doğrusunda yaşamalarını hangi ölçüde etkilediği hususunda pek bir bilgimiz bulunmamaktadır. Anlaşılan Budizm daha çok aristokrat zümrelerin arasında kalmış, ruh ve mizaçlarına uygun olmadığı için göçebelerin arasında yayılamamıştır.

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları 745 senesinden önceki yaşayışlarına baktığınız zaman bunların Orhun ve Selenge nehirleri kıyılarından Aral gölü kıyısına kadar yayıldıklarını görmekteyiz. Konar-göçer oldukları için bir yerde oturmayıp, daima hareket halinde olan Uygurlar, kendilerinden önce soydaşları Hunlar ve Göktürklerin kültürel mirası üzerine kurulmuş, o mirasa sahip çıkmışlardır.

Bilindiği gibi Uygurlar, önceleri Gök-Tanrı dini inancını, daha sonra da Budizm ve Maniheizm gibi dinleri kabul etmişlerdir. Aslında Uygurlar inanç alanında çok serbest davranmışlar, çabuk din değiştirmişler ve yeni kabul ettikleri dini de yaymak için gayret göstermişlerdir.[38] Uygur Kağanı Böğü'nün 762/763'te Mani dinine girmesinden çok daha önceleri Göktürkler döneminden itibaren Uygurlarda Budizm'in etkilerini

---

[37] E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 129.

[38] Özkan İzgi, *Uygurların Siyasal ve Kültürel Tarihi* (Hukuk Vesikalarına göre), Ankara, 1987, s. 17.

görmekteyiz. Meşhur Uygur beylerinden biri olan *"P'u-sa"* Bodhisattva, Buda'nın adını taşıyordu.[39]

Buda kelimesinin karşılığı olan *"Burkan"* kelimesinin ise Uygur diline ne zaman girdiği belli değildir. Uygur Budizmi, Tantrik Budizm'in politeist eğilimlerini monist-panteist bir yorumla dile getirmektedir. Bir kısım araştırıcılar, bu monist-panteist görüşlerin, Türk-İslâm sufiliğinin Vahdet-i Vücud tasavvurunu çağrıştırdığı kanaatindedirler. Zaten oradaki Kâla-cakra tasavvuru, Karahanlı Devri Türk edebiyatında "Evren" şekline dönüşecektir. Öte yandan, politeist Tantrik Budizm'in Uygurlarda monist eğilimlere yönelmesi, Türklerdeki Tek Tanrı inancının yanı sıra, IX. yüzyıl dolaylarında Uygur Budizm'inin Karahanlı Türk Müslümanlığı ile karşılaşması sonucu meydana gelen etkileşimlere de bağlanmaktadır. Uygur Budizmi'nin "gönül" ve "eren" kavramları da İslâm sufiliğinin kavramlarıyla paralellikler arz etmektedir.[40]

Bilindiği gibi, Uygurlar Mahayana Budizmi'ni ve hattâ onun Tantrik kolunu benimsemiş ve bir süre bu dine hizmet emişlerdir. Bu sebeple Uygurlar arasında yayılma gösteren Mahayana Budizmi Uygurların geleneklerinde önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Türklerin yabancı dinlere karşı hoşgörülü davranışı ve bu dinleri merkezî bir yaklaşımla kabul ve himaye etmeleri Uygur Türklerinde de görülmektedir. 832'lerden itibaren iç karışıklıkların had safhaya varmasında[41] etkin dinî yapılanmanın çok büyük rolünün olduğu görülmektedir.

Moğol istilası, Orta Asya Türk topluluklarının Budizm'le ilişkileri açısından yeni gelişmelere yol açmıştır. 1212'de Koço Uygur Kağanlığı'nın Moğol Devleti'ne iltihakından sonra, Budist Türk kültürü Moğollara öncülük etmiş ve Uygur *"bahşı"*ları Moğolları Budizm'e yönlendirmişlerdir.. Bu arada bahşilar, Moğol Devleti'nin kültür ve sanat hayatında belli başlı mevkileri de elde ettiler. Böylece Moğollar, kültür dili olarak Türkçeyi öğrendiler, Moğolca da, Uygur harfleri ile yazılmaktaydı. Bu dönemde Moğollar, Tantrik Budizm'in etkisi altında idiler. Nitekim Kubilay Han Döneminde (1260-1294) bu etkiler daha da artmıştı. Ancak, 1269'dan itibaren Kubilay Han'la birlikte Tibet'in Lamaist Budizmi'nin etkisine girmeye başlaması, Uygur ilinde de bu etkilerin kendini göstermesine yol açtı.

Ögedey döneminde de bu ilişkiler devam etti; ancak Moğollar, asıl Tibet seferinden sonra Lamanizmin kesin etkisi altına girdiler. XV. yüzyılda İslâmiyet Uygur iline eriştiğinde, orada Tibetliler ve Moğollar gibi daha

---

[39] B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I Ankara, 1971, s. 554.
[40] E. Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, s. 130-131.
[41] W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 215.

ibtidaî kavimlerin etkisi altında gerilemiş bir Budizmle karşılaştılar.[42] Gerçi, XIV. yüzyıldan itibaren Moğolların Çin'deki hakimiyeti, onların arasında Budizm'in etkilerini nispeten kırmıştı, ancak XVI. yüzyıldan itibaren ve özellikle de Akan Han Dönemi'nde (1507-1583), Tibet'in doğu bölgelerine yapılan sefer, Moğolların arasında Budizm'in yeniden canlanmasına yol açmış,[43] bütün bunlar Moğoilara yakın veya onlarla daha çok iç içe yaşayan bazı Türk boylarının da Lamnaist Budizm'in etkisine girmeleri sonucunu doğurmuştur. İşte bu şekilde XVII. yüzyılın ikinci yarasında, Lamanizm Tuva Türklerinin arasına nüfuz etmiş; Hoton Türklerinin Moğolistan'da yaşayan kesimi de Lamanizm'in etkisinden kendisini kurtaramamıştır. Bununla birlikte, Budizm, Orta Asya'da Türklerin arasında, İslâmiyet ile rekabet edememiş ve İslâm dininin Türklerin arasında yayılmasına paralel olarak, bazı izlerin dışında silinip gitmiştir.

B. Zerdüştîlik

Zerdüşt (M.Ö. 628-551) tarafından eski İran dininin reforme edilmesi suretiyle kurulmuş ve İran'ın Hz. Ömer tarafından fethi döneminde İran'ın resmî ve hemen hemen millî dini hüviyetini almış bulunan Zerdüştîliğin, Orta Asya'ya ne zaman girdiğini kesin biçimde tespit etmek güçtür. Bununla birlikte, bu dinin kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. İslâm istilası öncesi oldukça büyük dinî kargaşa içinde bulunan Maveraünnnehir'de Zerdüştîlik hâkim durumda idi.[44] Zerdüştîliğin millî bir din olduğu göz önüne alınırsa, kültürel geçiş alanında Zerdüştîliğin Türklerin arasında taraftar bulması yakın temas yoluyla olmuştur denilebilir. Aslında müesses bir din olan Zerdüştîliğin, bu şekilde Türklerin arasında yayılmış olmasının, millî bir dinin, şartlar uygun olduğunda evrenselliğe yönelmesini göstermek bakımından din tarihi içerisinde ayrı bir önemi bulunmaktadır.

İran'dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfus sebebiyle, Türkistan'da yayılmış olan Zerdüştîlik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili oldu. Göktürkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmekteydiler. Bunun yanında Türklerin bir bölümü, ölümle ilgili uygulamalara uyarak ölülerinin kemiklerini Ossuariumlar içine koyuyorlardı.[45] Aslında bir Çin motifi olan cennet kuşu, Zerdüştîliğe geçti ve onun en önemli sembollerinden biri oldu. Zira horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Göktürk ve Hun

---

42 W. Heissig, "Bodism in Mongolia", s. 404; E. Esin, *a.g.e.*, s. 131-133.

43 Bkz. W. Heissig, "Bodism in Mongolia", *The Encyclopedia of Religion*, II, 405.

44 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Hzr. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981, s. 233.

45 B. Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, (II. Baskı), Ankara, 1984, s. 324.

Devri kurganlarındaki kumaş ve eyerler üzerinde rastlanılan bu motifler, Orta Asya'daki İranî etkileri göstermektedir.[46]

Ayrıca burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da Zerdüştîlik'teki ateş kültüdür. Ahura Mazda'nın sembolü olan ateş, Iran kültüründe tapınma objesidir. Hâlbuki Türklerde ateş, temizleme aracıdır. Bu sebeple Türklerdeki ateş kültünü Zerdüştî bir unsur olarak kabul ve takdim etmenin uygun olmadığını ifade etmek gerekir.

Horasan yöresinde Şul Türklerinin, Sasanilerce benimsenen ateş kültünü benimsedikleri ve oradan İslâm'a geçtikleri anlaşılmaktadır. Miladî VIII. yüzyıl başlarında Dihistan Türklerini Şul Tigin, Cürcan'ı da Firuz b. Kul idare etmekteydi. İbn Hallikân bu iki hükümdarın kardeş olduklarını ve Mecusî dinine mensup bulunduklarını haber vermektedir.[47] Bununla birlikte sadece, Horasan ve Maveraünnehir yöresinde değil, fakat aynı zamanda Hazar kıyılarında da Zerdüştîliğe giren Türklerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[48]

C. Mani Dini

Türkçe metinlerde "*üç ödki nom*" ve "*iki yıldız*" diye tanımlanan Mani dini, gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup, Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Hıristiyanlık başta olmak üzere; Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden birçok unsurları içine almakta, bu açıdan da senkretik bir karakter taşımaktadır. Gnostik bir düalizm olan Mani dini, iki prensip: İyi-Kötü, Karanlık-Aydınlık, Nur-Zulmet üzerine kurulmuş olup, buna göre yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil etmektedir.

Pratikte insanlar; seçkinler (dindarlar), dinleyiciler ve laikler olmak üzere üçe ayrılıyorlar. Dindarlar için evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak yasaktır. Aynı ahlakî kuralları gözetmekle birlikte dinleyiciler evlenebilir, et yiyebilir ve hatta çalışabilirler. Laikler ise, dinî emirlere uymakla yükümlü değillerdir. Kurbanın her türlüsünün yasak olduğu Mani dininde seçkinler günde yedi vakit, dinleyiciler de günde dört vakit namaz kılmakla mükelleftirler. Dört vakit namaz Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrı ile Burkanlara yapılır.

Mani dininde Vaftiz ve Komünyon ayinleri mevcut olmakla birlikte bunları Hıristiyanlıktaki sakrementlerle aynı kabul etmek mümkün değildir. Buda, Zerdüşt ve İsa'nın peygamberliğini kabul eden Mani, Yahudilerin tanrısı Yahve'yi şeytan olarak niteler ve Hz. Musa'nın da

---

[46] B. Ögel, *a.g.e.*, s. 192.
[47] E. Esin, *a.g.e.*, s. 59-145.
[48] V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, s. 54-40.

peygamberliğini reddeder. Maniheist bir kimse, ömrünün 1/7'sinde oruç tutmakla, malının 1/10'unu da sadaka vermekle mükelleftir.

Büyük bir hükümdar olan Moyun-Çur, çeşitli Türk kabilelerini kendine bağlıyarak Orta Asya'daki hâkimiyet sahasını genişletip Çin sınırına kadar dayandı. Bu sırada Karluklular tarafından desteklenen İslam ordulari ile Çinliler arasında İslam tarihi açısından olduğu kadar Türk tarihi açısından da önemli sonuçlar doğuracak Talaş Savaşı oldu. (751). Yapılan bu savaş sonucunda büyük yenilgiye uğrayan Çinliler, Orta Asya'dan çekildiler. Tarım havzası ise Uygurların eline geçti. Bu devrede Çin'de meydana gelen büyük karışıklıkların önlenmesinde önemli rol üstlenen Moyun-Çur, Çin'de Türk nüfuzunun artmasını sağladı.

Çin'de Mani dininin ilk yayılışı, Göktürklere tâbi Toharistan Yabgusu'nun 720'de Çin'e gönderdiği Tanuça adlı büyük astronomi âlimi ve rahibi ile başlamıştır. Fakat bu dini Çin'e asıl götürenler Soğdlu tüccarlar olmuştur. Mani dini Uygurlar vasıtasıyla Çin'den Yukarı Asya'ya geri dönmüştür. Zira, babasının ölümü üzerine 759 yılında tahta geçen Bögü Kağan (759-779) yani "*Tanrıda bolmış il tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan*" da dikkatini Çin üzerine çevirmiştir. Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i kurtarmak için P'u-ku Huei en'in daveti üzerine Lo-yang şehrine giren Bögü Kağan, Türk kültür tarihi açısından önemli sonuçlar doğuracak olan Mani dinini yaymak üzere dört Mani rahibini de beraberinde getirmiş, büyük bir ihtimalle Soğdlu olan bu rahiplerden Mani dinini öğrenmiştir.[49] Soğdca Kara Balgasun Kitabesi'nde bu durum şöyle anlatılmaktadır.

> "Kağan dört rahibi kendi ülkesine gönderdi. 0 dört rahip iki ibadeti kurbanı geliştirip yücelttiler. Üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bilginleri nura ait doktrin konusunda iyice eğitilmişlerdi. Bu sebeple yedi kitabı tam olarak biliyorlardı (anlıyorlardı). Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağlayanlar kadar akıcı idi. Bu sebeple Uygurları bu hak dine sevk edebilirdi. /____.....__/ kaide olarak kabul etti. Bütün faziletlerin bir araya gelmesini sağladı gerçekleştirdi. /...../ O zaman Fou-tou ve Ts'eu-cheler iç ve dış nazırlar /..... / şöyle dediler: Biz eski günahlarımızdan pişmanız ve gerçek dine hizmet etmek istiyoruz. Kağan şöyle bir emir yayınladı:
>
> "Bu din muhteşem ve harikuladedir. Bununla birlikte, onu kabul etmek ve ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim. Buda'ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. Artık bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim. Özellikle ümit ediyorum I I
>
> "Madem ki, kararlı ve samimisiniz, onu derhal kabul edebilir, kurallarına uyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış bütün şeytan tasvirlerini yıkmaksınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secde eden I...../ ışık dinini kabul edin. Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar âdetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti, iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin. Bunun için /..... / insanda bulunmaktadır. Sema, güç ve kuvvet verir. Tabiler ise onu taklit ederler. Din büyüğü (kralı)uzun zaman Babil'de oturmuştu. Uygurların gerçek dini kabul ettiklerini

---

[49] James Rusell Hamilton, *Les Oughours a l'epoque des Cinq Dynasties,* Paris, 1995, s. 5.

öğrendikten sonra, onların bu dine bağlılıklarını methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, bu dini yaymak ve yüceltmek için Çin'e gönderdi. Bundan sonra Moucho'nun müritler topluluğu (Mu-she) ve müritleri kalabalıklar halinde dolaştılar. Bu dini yaymak için doğudan batıya her yöne gittiler ve dini yaydılar"[50] Ayrıca Uygur harfleri ile yazılmış Eski Türkçe bir metinde de bu olay teyit edilmektedir.[51]

Bögü Kağan'ın yardımıyla 763'ten itibaren Uygurların resmi dini Maniheizm oldu.[52] Artık Uygurlar Gök-Tanrı'ya değil, Ezrua tanrıya dua ediyor ve şöyle diyorlardı:

"Nur ile zulmet nasıl birbirlerine karışmış; yeri göğü kim yaratmış (diye) öğrendik; yine Arkon yer tanrı ne vasıta ile yok olacak; nur ile zulmet nasıl ayrılacak; ondan sonra ne olacak (diye) öğrendik; Ezrua tanrıya Güneş...Ay tanrıya, kudretli tanrıya bunlara inandık, dayandık. Nigoşak olduk ....[53]

Maniheizm'i Soğdlu tüccar ve misyonerler vasıtasıyla öğrenmiş olan Uygurların Budizm'i olduğu gibi, bu dini de siyasî ve kültürel mülahazalarla kabul ettiklerini, bu hususta Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana aldıklarını söylemek mümkündür.

Uygurlarca kabul edilen Maniheizm, Ortodoks bir Maniheizm değil, onun *"Dinâveriye"* mezhebidir.[54] İbn Nedim, doğudaki Mani dini mensuplarının *"Bia"* adını verdikleri bir ibadethaneleri olduğunu zikretmektedir.[55] Bu tapınaklara Türkçe metinlerde *"Tengrilik"* veya *"Çaydan"* adı verilmiştir.[56] Beşli sistem üzerine kurulmuş olan bu tapınakların bir planını Çince metinlerde bulmak mümkündür.[57] *Mu'cem'ul-Buldan*'da *"Ahalisinin çoğu Mani mezhebi üzerindedir"* denilen Türkistan'da X. yüzyıldan itibaren bu din mensuplarına *"Acari"* adı verilmiştir.[58] Ayrıca bu Maniheistler, bir aylık orucun zamanını da, Babil Maniheistlerinden farklı olarak, bir ay önceye almışlardır.[59]

Orta Asya'da Mani dinini propaganda eden misyonerler, kısmen Mazdeizm'in etkisinden kurtulmuş, Zurvanizm'in etkili olduğu bölgelerde yaşıyorlardı. Mani dini metinlerinde geçen *"Azrua"*, Zurvanizm'deki baş ilah *"Zurvan"*dı. Türk Maniheist metinlerinde Zurvan'a büyük bir paye

---

50 E. Chavannes, P. Pelliot, *"Un Traite Manicheen Retrouve en Chine" Journal Asiatique*, Paris, 1913, s. 191-194; Bahaeddin Ögel, "Uygur Deleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, XIX 175, Ankara, 1955, s. 354-359.

51 W. Bang, A. Von Gabain, "Turkische Turfan-Texte-II", *SBAW*, Phil-Hist, Berlin, 1929, s. 409-422.

52 Uberto Pestalozza, "II Manicheismo Presso I Turchi Occidentali ed Orientali", *R. İstituto Lombardo di Sciense e Lettere, Rendiconti*, Serie, II, C. 67, 1934, s. 455.

53 Jess, P. Asmussen, *Xuastwanift, Studies in Manicheism*, Copenhagen, 1965, s. 175.

54 Pesralozza, s. 450; Seyyid Hasan Taqizade, *Mani ve Din-i O*, Tahran, 1956, s. 20.

55 İbn-i Nedim, *el-Fihrist*, (Neşr.; Güstav Flügel), Beyrut, Tarihsiz, s. 334.

56 Bkz. A. Caferoğlu, *Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 234.

57 Chavannes-Pelliot, "Un Traite manicheen...", *Journal Asiatique*, s. 113-114.

58 Harun Güngör, "Acari Kelimesi Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık, 1988, Sayı, 557, s. 187-189.

59 Taqizade, *Mani ve Din-i O*, s. 53.

verilmiş ve o "Ulug İlig Tengri Hanı" veya "*Yezdan*" olarak kabul edilmiştir.[60]

Mani dininin resmi din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar, kitleler halinde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça vb. sahasına göçtüler.

Siyasî nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ekonomik yönden gelişen Uygur Devleti aynı zamanda Mani dininin bölgede yayılmasında da oldukça etkili olmuş; Tun-huang bölgesini işgal ederek burada devlet kuran Çinli kumandan "Beyaz elbise giyen Gökoğlu" unvanını almıştır.[61] Turfan, Kaşgar, Beşbalık, Kuça, Hami şehirlerini ellerinde bulunduran bu Uygur Devleti başkent olarak Hoço şehrini seçmiş, hükümdarları da "*Idikut*" unvanını alarak mukaddes şahsiyetler veçhesine bürünmüşlerdir.[62] Bu devlette, Maniheizm yanında Budizm de oldukça yayılmış, Budizmo-Maniheizm olarak da niteleyebileceğimiz karışım meydana gelmiştir.

Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani Dini Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e terk etmiştir.

Maniheizmin İran geleneğindeki düalist karakteri, universalist anlayışa bağlı Türk telakkîsine pek uymamıştır.[63] Nitekim Avrupalı seyyahlar, Uygurların mabetlerinde bulunan idollere tapmadıklarını, Tanrı'nın tek ve gayri maddî olduğunu söylediklerini bildirmektedirler ki, bu durum geleneksel dinlerindeki Tek Tanrı inancının Türklerde nasıl kalıcı bir arketip oluşturduğunu göstermektedir.,

Orhun Abidelerinde, Tanrı dünyayı yaratmış, daha sonra "kut" verdiği Bilge ve Kül Tigin Kağanlar devletin başına geçmişlerdir. Bir bakıma Tanrı'nın yeryüzündeki vekilleri olan bu kağanlar, Türk milletini yüceltmek için çalışmışlardır. Böyle olmasına rağmen, Gök-Türklerde devlet, dinî bir karakter arz etmez. Devlet başkanı, peygamber ve veli de değildir. Burada devletin sadece siyasî bir organizasyon olduğunu görmekteyiz. Hâlbuki Mani dinini kabul eden Uygurlarda devlet tamamen dinî hüviyet taşımakta, Karabalgasun kitabesinden de anlaşılacağı üzere, devlet başkanı temel vazife olarak dini yayma görevini üstlenmekte; Mani'nin sadık bir müridi olarak kendi dindaşlarını koruma vazifesini de

---

60 E. Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, s. 125.
61 Çandaroğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, s. 97-98.
62 B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1971, s. 81.
63 E. Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, s. 125, 133, 137.

yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu durum Samani hükümdarlarına gönderilen bir mektupta daha açık olarak görülmektedir.[64] Ayrıca Uygur minyatürlerinde Kağanlar, Mani'nin sadık birer müridi olmak sıfatıyla onun tarafından takdis edilir bir biçimde resmedilmişlerdir.[65] Sonuçta devlet teokrasiye dönüşmüş, Maniheizm'in başka dinlere tahammülsüzlüğü Uygurların mahvolmalarına sebep olmuştur.[66]

Mani dini Türk düşüncesinin Akdeniz ve Yakın Doğu düşüncesine açılmasını sağlamış, Türklerin yerleşik hayata geçmelerine katkıda bulunmuştur. En ilginç olanı ise, bütün Orta Asya'da koyu birer Maniheist olan ve onlara siyasî destek sağlayan Uygurların "Tengri" kelimesi etrafında gelişen birkaç Türkçe dinî terim dışında, dinî terminolojiyi oluşturamamalarıdır.

Mani dininin, Türklerin kültür hayatı bakımından meydana getirdiği önemli bir değişiklik de, Orhun alfabesi yerine Soğdçadan gelen Uygur yazısını meydana getirmiş olmalarıdır. Mani dininin Türk kültürünün gelişmesinde sadece bir merhale olduğu söylenebilir. Anadolu Türk düşüncesine olan etkisi İse heterodoks İslâm mezheplerine münhasır kalmıştır.

D. Hıristiyanlık

Türklerin, dinî tarihlerinin belli bir döneminden itibaren temasa geldikleri evrensel ve büyük dinlerden biri de Hıristiyanlık'tır. Türklerin Hıristiyanlıkla temasının tarihi de çok eskilere uzanmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, ilk temasların başlangıcı konusundaki bilgiler de oldukça bulanıktır. Bununla birlikte, Barthold, Maniheizm'in kesinlikle Orta Asya'da Hıristiyanlık'tan önce yayılmaya başladığını ve bunun M.S. III. yüzyıl ile tarihlenebileceğini düşünmektedir.[67] Hıristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı ile ilgili bilgiler ise IV. yüzyıldan daha gerilere gitmemektedir.

Türklerin Hıristiyanlıkla olan temasları daha çok doğu kiliseleri ile olmuştur. Bu çerçevede Ortodoksluk birinci sırayı almaktadır. Bununla birlikte, Orta Asya söz konusu olduğunda, Bizans kilisesi değil de, Sasaniler döneminde onun yakın takibine uğrayan Nesturîler, önce İran'a sığınmış; daha sonra Türklerin arasına girmiştir.

---

64 A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (III: Baskı) İstanbul, 1981, s. 77.

65 Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görüşü", *II. Türk Kültürü*, Ağustos 1968, Sayı 70, s. 791.

66 L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev.: Ahsen Batur), İstanbul, 2000, s. 252.

67 V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 19.

1. Orta Asya'da Nesturîlik

Orta Asya'da Nesturîliğin tarihi, 781 yılında dikilen ünlü Singan-fou kitabesiyle başlatılabilir. Bilindiği gibi bu kitabe, Nesturi din adamı A-Lo-Pen'in 635 tarihinde Çin'e gelişinden, kitabenin dikildiği zamana kadar, Çin'deki Nesturi Kilise tarihini anlatmaktadır.

Nesturîliğin İran'a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi, Orta Asya'ya girişi de büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya'dan başlayarak, Maveraünnehir'in Baykent, Buhara ve Semerkandt gibi belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletler arası ipek yolu, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, diğer taraftan birçok din ve kültürleri beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin bu manevi unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur.[68]

Maveraünnnehr'e giren Hıristiyanlık, Zerdüştîlikle Budizm arasında yıllarca sürüp giden mücadelelerden de yararlanarak hızlı bir şekilde yayılmış ve kısa zamanda çevrede hâkim bir din haline gelmiştir.[69] Nitekim daha 323 yılında Merv'de bir Hıristiyan Piskoposluğu'na rastlanmaktadır.[70] 718'de Merv Nesturî Patrikliği bu kentte oturan bir Türk kağanının ve kavminin Hıristiyanlığı seçtiğini kaydetmektedir. Bu Kağan, Taraz kentinde büyük bir Türk metropolitliği kurdurmuş ve çeşitli kiliseler yaptırmıştır. Samanoğulları, Taraz'ı Karluklardan aldıklarında buradaki en büyük tapınağın bu kilise olduğu bildirilmektedir.

VII. ve VIII. yüzyıllara ait, İç Asya ve Urallar'daki Hıristiyan eserleri Karluklara aittir. Yine aynı yüzyıllarda Kırgızların da Hıristiyanlığa girdiklerinden söz edilmektedir. Nihayet Nesturîlik Uygurlar, Naymanlar, Kereitler ve Kunların arasına da nüfuz etmeyi başarmıştır. 893 yılında Taraz şehri Müslümanlar tarafından fethedildiğinde, oradaki büyük kilise camiye çevrilmiştir. Bu durumda Nesturî misyonerliği o tarihe kadar orada devam etmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Divan'ında (I, 345) *"becek"* kelimesinden söz etmektedir. Bu kelime Hıristiyan orucu anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Barthold, Hıristiyanlığın onların arasında devam ettiği kanaatine varmaktadır.

Nesturîliğin Orta Asya'da yayılıp geliştiğine ilişkin çok sayıda doküman mevcuttur. Bunlar Turfan bölgesi metinleri, Yedisu bölgesinde bulunan ve Süryani alfabesi ile yazılmış Türkçe Nesturi mezar taşları kitabeleri ve Orta Asya Hıristiyan kabileleriyle ilgili tarihî belgelerdir. Ayrıca Orta Asya'nın

---

68 A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul, 1981, s. 94.

69 L. Cahun, *İntroduction â l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols*, Paris, 1895, s. 123.

70 V. Barthold, "Orta Asya'da Hıristiyanlık", *Türk Mecmuası*, İstanbul, s. 58; A. V. Taştan, *Nesturi Misyonerlerin Orta Asya ve Çevresindeki Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1986 s. 41.

çeşitli bölgelerinde bulunan ve Hıristiyanlıkla ilgili olayları anlatan freskler, mezar taşları, boyalı ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa ikonları bulunmuştur. Burada dikkati çeken en önemli husus ise, Nesturî Hıristiyanlık hatırası olan bu eserlerde İsa ve Meryem'in Hun tipinde temsil edilmiş olmasıdır.[71] Bişkek ve Tokmak şehirlerinin güneyinde bulunan bölgede ortaya çıkarılan XIII. yüzyıla ait iki Nesturi mezarlığı konumuz bakımından oldukça öğreticidir. 1885 yılına doğru Rus araştırıcılar tarafından ortaya çıkarılan bu mezarlıklardaki mezar taşlarının çoğunda Haç işareti mevcuttur.[72] Yaklaşık yüz kadarında ise çoğu Süryanice, bir kısmı da Süryani yazısı ile fakat Türkçe yazılmış kitabe bulunmakta olup bugün bu mezar taşları hem Türk hem de Kırgız araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır.

Başkenti Almalık olan bu bölgenin bağlı bulunduğu dinî merkez, Kaşkar Metropolitliği idi.[73] Nau'ya göre Rubruk, 1243 senesinde, mezar taşlarının bulunduğu bu ülkeden geçmiştir. Rubruk, ülkenin "*Organum*" veya "*Argonum*", burada yerleşik durumda olan Nesturilerin de "*Organa*" ya da "Argon" diye isimlendirildiklerini anlatmış, ünlü seyyah Marko Polo ve 1252-1315 yılları arasındaki Çinli yazarlar da bölgedeki Nesturi Hıristiyanlara bu ismi vermişlerdir.[74] Kaynakların ifadesine göre, Organum Nesturileri ayinlerini Soğdça yapıyorlardı.[75] Bundan IX ve X. yüzyıllarda Nesturîlerin İncil'i Soğdçaya tercüme ettikleri ve bu dili konuşan yerli halka alfabelerini ve inançlarını öğrettikleri anlaşılmaktadır.

Nesturi Hıristiyanlar, Orta Asya'da Süryanîceden başka, Uygur Türkçesini de kullanmış özellikle kitaplarını Süryanî alfabesi ile Uygurca yazmış, Süryaniceden birçok kitabı da Türkçeye çevirmişlerdir.[76] Ayrıca bu dillerin yanında Farsçayı da kullandıklarını ifade etmek gerekir. Dikkate değer bir husus da, mezar taşlarında kullanılan tarihlerde, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kullanılmış olmasıdır.

Orta Asya'da yerleşik kiliseler yanında çadır kiliseler de kuran Nesturiler, 530 yılına doğru, Herat ve Semerkant'ta da metropolitlikler oluşturmuşlardır. Narşahi, Buhara'da Beni Hanzala Camii'nin bulunduğu yerde, daha önceleri bir Nesturi Kilisesi'nin bulunduğundan bahsetmektedir. Belirtmek gerekir ki, 1070 yılında Kaşkarlı Georges

---

71 Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara, 1959, s. 11.

72 F. Nau, *Les Pierres tombales Nestoriennes des Musee Guimet*, s. 3; Ç. Cumagulov, *Yazık Siro-Turkskih (Nestorianskih Panıyami-kov Kırgızı)*, I, Frunze, 1971, s. 87, 143-133; R. A. Husseynov, "Bir Süryani Metninde Türkçe 'Goş' Terimi", (Çev.: Harun Güngör), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1984, Sayı: s. 196-197.

73 Cahun, *Introduction a l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols*, Paris 1895, s, 338.

74 F. Nau, *a.g.e.*, s. 8-9.

75 F. Nau, *a.g.e.*, s. 11; Missions Catholique, C. IV, 249.

76 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 1991, s. 312.

tarafından "Türkistan Kilisesi" adlı kurumun tekrar canlandırılmasına gayret edilmiştir.

Orta Asya'da İslamî fetihler Hıristiyanlığın gittikçe zayıflamasına sebep oldu. Özellikle Gazan Han'ın 1295'te İslam'ı kabulü, Nesturilerin daha da zayıflamasına yol açtı. Bu dönem Nesturileri çevre kültürlerin ve özellikle de o zamana kadar oluşmuş İslâm kültürünün etkisinde kalmışlardır. Bu etkinin bir göstergesi olarak onların ibadet esnasında kollarını bağladıkları, secde ettikleri, kiliseye girmeden önce bir nevî abdest aldıkları gözlenmiştir.[77] Daha sonra Timur'un Hıristiyanların çoğunlukta oldukları bölgeleri fethi, söz konusu bölgelerdeki Nesturi varlığını ciddi biçimde etkiledi ve neticede Nesturiler eski güçlerini kaybettiler. Bunun sonucunda Anadolu'ya doğru tekrar bir göç başladı. Barthold'un verdiği bilgiye göre, Uluğ Bey zamanında, yani XV. yüzyılda, artık Nesturîlerin Orta Asya ve özellikle de Semerkand'da sonları gelmişti. Artık bu dönemden sonra onların Orta Asya'daki varlıkları hakkında bilgi bulmak imkânsız hale gelmiştir. Büyük bir ihtimalle bunların çoğu Müslüman olmuştur.

2. Rus Ortodoksluğu ve Katolik Mezhebinin Türkler Arasında Yayılması

Ortodoksluk ve kısmen de öteki bir kısım Hıristiyan mezhepleri, Doğu Avrupa Balkanlar, Anadolu, Rusya ve Sibirya'da Türklerin arasına nüfuz etmeyi ve hatta kalıcı cemaatler oluşturmayı başarmıştır. Bu durumun en eski ve tipik bir örneğini Bulgarlar teşkil etmektedir. Hıristiyanlık Balkanlar'a erken dönemlerden itibaren ulaşmış ve IV. yüzyılda Trakya'da önemli bir yayılma göstermişti. VI. yüzyılda Balkanlar'a Slavlar geldiler. 680 yılına doğru da, Orta Asya'dan Volga ve Dinyester yoluyla Türk asıllı Bulgarlar oraya ulaştılar ve Slavları hâkimiyetleri altına aldılar. Bununla birlikte, tüm göçebe toplulukların yerleşik kültüre uyumunda olduğu gibi onlar, Slav kültürünün etkisine girdiler ve adlarını korumakla birlikte giderek dillerini, eski kültürlerini, inançlarını ve âdetlerini unutup Slavlaştılar.

Göktürkler'in çözülmesi üzerine Oğuz-Hazar baskısı ile bir biri ardından Batıya yönelen Peçenekler, Uzlar ve Kıpçaklar da benzeri kaderi yaşadılar. Geleneksel Türk dininden sonra Zerdüştîlik, Mani dini ve kısmen de İslâmiyetle temas eden Peçenekler, XI. yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyan propagandasına maruz kaldılar. Bu çerçevede 1008'de, bir Alman Evek Peçeneklerin ülkesine giderek, beş ay süre ile onlara Hıristiyanlığı telkin etti ve bazı mühtediler kazandı.

---

[77] P. Pelliot, *Imperimerie Nationale Recherches sur les cheretiens d'Asie Centrale et d'extreme-Orient*, Paris, 1973, .s. 136.

Bir anonim Macar Kroniği, Peçeneklerin efsanevî hanı Ketel ve oğlu Tulman'ın, yoğun Hıristiyan propagandasına karşı zahiren bu dini kabul etmiş görünmekle birlikte, millî inançlarına bağlı kaldıklarını, ancak zamanla bunun kaybolduğunu haber vermektedir. Aslında Bizans, onları Hıristiyanlaştırmak amacıyla sistemli propaganda ve taktikler kullanmıştır. Geleneksel olarak bu amaçla önce başkanlar Hıristiyanlaştırılmakta ve vaftiz edilmekte, geniş halk kitlelerinin de yöneticilerinin yolundan gitmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede Bizans, Türk boylarının kendi aralarındaki mücadelelerinden de faydalanmayı bilmiştir.

XII. asırda Kıpçak hanı Atrak'a mensup bir kısım Kıpçaklar, Kafkaslar'ı aşarak Gürcülerle temasa geçtiler ve kısmen Hıristiyan oldular. Ancak bunlar "*Son Kıpçaklar*"dır. Onlar, Selçuklu fetihlerinden sonra, Karadeniz kuzeyinde ve Kafkaslar ötesinde yerleşmişken, XII. yüzyılda (1118-1195), Daryal geçidi, hattâ Derbend yolu ile gelip, Ortodoks Gürcü mezhebini benimseyerek, yukarı Kür ve Çoruh bölgesine yerleştiler ve bu arada 1267-1578'de Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti'ni kurdular. Ancak, Kafkasların kuzeyinden güneye doğru Kıpçak göçü aslında M.Ö. VIII. yüzyıllara uzanmakta olup M.S. VI. yüzyıla kadar sürmüştür. M.S. 300 yılından itibaren Hıristiyanlığa girmeye başlayan bu Türkler ise "İlk Kıpçaklar"dır. Bütün Türkler gibi, Ortodoks Kıpçaklar da din konusunda oldukça laik eğilimler göstermişlerdir. Nitekim bu Kapçakların bir bölümü müteakip dönemlerde İslâm dinine girmişlerdir.[78]

Moğol ve Rus baskısı altında tutunamayan Kıpçakların bir kısmı Macaristan'a sığınırken, ötekiler Balkanlar'a dağılmışlar ve Hıristiyanlaşmışlardır. İşte bu Kıpçakları Hıristiyanlaştırmak amacıyla, misyonerler tarafından Latince-Farsça-Türkçe (=Kıpçakça) *Codex Cumanicus* adlı eseri meydana getirdiler. Divan-ü Lugat'it-Türk'ten sonra en büyük eser olarak kabul edilen ve Batı Türkleri için kaleme alınmış olan eserde dualar, ilahîler, bilmeceler bulunmaktadır.[79]

Balkanlar'da ve Anadolu'da Hıristiyanlaşan ve yok olup giden bu zümrelerden bazı bakiyeler günümüze kadar erişmiş olup, bunlardan biri Gagauzlar, diğerleri de Karamanlılardır. Her ikisi de Ortodoks Hıristiyandır. Ancak her ikisi de dilleri Türkçeyi korumayı başarmışlardır.

IX. yüzyıldan önce, Gök Tanrı'ya inanan Gagauzlar, özellikle Bizans'ın etkisi ile Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu konuda Mihail Ciachir şöyle demektedir: "... *Hepsi Gagauzlar eyi Hıristiyandır*",102 "*Tutarmışlar Ortodoks religiyeyi*".[80]

---

78 Bkz. M. Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.
79 Bkz. K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (Çev.: Kemal Aytaç), Ankara, 1992.
80 Ciachir, *Beserabiealâ*, s. 14.

Gagauz Hıristiyanlığı eklektik bir karakter arz etmektedir. Bu Hıristiyanlık içinde Bogomilizmin, dinî terminoloji başta olmak üzere büyük oranda İslâmiyetin ve İslâm öncesi Türk dini sisteminin izlerini bulmak, mümkündür.[81]

Bizanslılar ve Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırıldığını gördüğümüz Gagauzların, inanışlarında birtakım İslâmî unsurlar göze çarpar. Bunların ilki, dinî terminolojidir. Şöyle ki: Ruslar Tanrı için *"Boje"*, Romenler *"Domn, Dumnezeu"*, Yunanlılar *"Theos"* kelimelerini kullanırken, Gagauzlar İslâmî bir terim olan "Allah" kelimesini kullanmaktadırlar.[82]

Gagauzlar Kudüs'ü ziyarete giden erkeklere "Hacı", kadınlara ise "Hacıka" derler.[83] Ayrıca Gagauzlar Cenet (Cennet), Cendem (Cehennem), Oruç, Hac, Haram, Helâl gibi, İslâmî kavramları da kullanmaktadırlar.

Gagauzların dinî inanışlarında, İslâm öncesi Türk kültürünün izlerine rastlamak mümkündür. Şöyle ki, Gagauzlar Hıristiyanlığın temel esprisine aykırı olarak kurban ibadetine fazlaca önem verirler. Hemen her işe başlarken ve işler başarıldıktan sonra kurban kesilir. Kurbanlar, büyük baş hayvanlardan, koyun ve keçiden de olabilir. Gagauz inançlarında horoz kurbanına da rastlanır. Horoz kurbanının Hıristiyanlık öncesi Slav dininden Gagauzlara geçmiş olması muhtemeldir.[84]

Kurban ibadeti içinde en dikkate değeri, *Dîvân-ü Lügati't-Türk*'te "Iduk" adıyla anılan ve Gagauzlarca da *"Allahlık"* denilen kurbandır.[85]

Ölen kimse için "Can Pidesi" dağıtıldığı, intihar eden kimselerin mezarlıklarda tecrid edilmiş bölgelere gömüldükleri görülmektedir. Gagauzlar, İslâmiyet'te olduğu gibi, yoksul ve kimsesizlere yardımda bulunur ve buna da "Hayır" adını verirler.[86]

Günümüzde, Ortodoksluk hâkim mezheb olmasına rağmen, Gagauzlar arasında özellikle Babtist, Adventist ve Evangelist mezhebi de yayılmakta.[87], Yehova Şahitleri de orada tutunmaya gayret etmektedirler.

Daha önceleri Fener Rum Patrikliği'ne bağlı olan Gagauzlar, 1870 yılında dinî olmaktan ziyade siyasî bir amaçla kurulmuş olan Bulgar

---

81 R. P. Janin, *Les Eglises Separees d'orient*, Paris, 1927, s. 120-21; Mİhail Ciachir, *Dictionar Gagauzo- (Tîurcao)-Roman*, Chişinau, 1938, s. 10; G. A. Gaydarcı, E. K. Koksa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, Gagausko-Russko-Moldovksi Slovar, Moskova, 1973, s. 41.

82 Mihail Ciachir, *Dictionar Gagaöuzo (Tîurca)-Roman*, s. 59; Wlodzimİerz Zajaezkowski, "Przyczynki do Etnografa Gagauvu-zow", *Rocziiik Oriemalistyczny*, C. XX, Krakow, 1956, s. 256

83 Mihail Ciachir, *Dua Chitabâ Gagauzlar İçin*, Chişinau 1935, s. 5, 10, 11...

84 H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauz Türkleri, Tarih*, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara, 1991, s. 36.

85 H. Güngör-M. Argunşah, *Dünden Bugüne Gagauzlar*, Ankara, 1993, s. 81.

86 Zajaczkowski, "Przyczynki do Etnografı Gagavuzow", *Rocznik Orientalistyeniy*, C. XX, s. 360.

87 Yakup Aygil, *Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi*, İstanbul, 1995, s. 79.

Ekzarkhanesi'ne bağlı kalmışlardır. Günümüzde ise, Moskova Ortodoks patrikliğine bağlı bulunmaktadırlar. İbadet dilleri Türkçe olan Gagauzlar, Gagauz dilinde yazılmış İncil ve diğer dini kitapları okumaktadırlar.

Karamanlılara gelince, onların menşei hakkında araştırmacıların görüşleri farklıdır. Bazı araştırmacılar onları etnik yönden Orta Anadolu'nun güneyinde bir beylik kuran Karamanlılara bağlamakta, Türk olduklarını kabul etmektedir.[88] Salaville ve Dalleggio *"Karamanlidika"* adı ile yayınladıkları Karamanlıca eserler bibliyografyasının önsözünde Karaman Bey'in beyliğini 1243 yılında kurduğunu, zamanla beyliğinin sınırlarını genişlettiğini, önceleri başkentin "Lârende", daha sonra ise "Konya" olduğunu ifade ederek bölgenin sınırlarını çizmeye çalıştıktan sonra bu bölge halkının çok sonraları "Karamanlı" ismini aldıklarını anlatmaktadırlar. Hıristiyan olan Karamanlılar 30 Ocak 1923'te imzalanan "Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair mukavele ve buna bağlı protokol" gereği Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Onlardan günümüze İstanbul Rum Patriği II. Genadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet için yazdığı Ortodoks İtikadnâmesi'nin Türkçe tercümesi ile başlayan ve "Karamanlıca" adı ile bilinen Grek alfabesi ile Türkçe yazılmış binlerce kitap, kitabe ve mezar taşları ulaşmıştır.

Çok erken dönemden itibaren İtil üzerinde yerleşmiş bulunan Çuvaşlar, XVI. yüzyılda Rus hakimiyetine boyun eğmek zorunda kaldılar. Onlar XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rus misyonerlerin sistemli propaganda faaliyetleri altında Ortodoks Hıristiyanlığa girerek, Rus kilisesine bağlandılar. Müslüman Bulgar Türkleriyle temas sonucunda onlardan az bir kısmı İslâmiyet'e girmiştir. İslâmiyet, Çuvaş Hıristiyanlığını da etkilemeyi başarmıştır. Böylece başta *Xarpan* = Kurban, *Pixamber*=Peygamber, *Suytan* = Şeytan, *Kiramet*=Keramet, *Esrel*=Azrail kavramları olmak üzere bir kısım dinî terimler ve unsurlar İslâm'dan oraya geçmiş bulunmaktadır.

Çuvaşlar ve özellikle yaşlı nesil, çoğu Tura=Tanrı etrafında şekillenen eski dinî inanışlarını da devam ettirmektedirler. Çuvaşların *Ç'ük* adı verilen ve Tanrı Tura'ya sunulan kurban âyinleri önemlidir. Bunun toplu olarak icra edileninin yanı sıra, ferdî biçimde yapılanı da mevcuttur. Bu tören, Tura'dan dilekte bulunmak, bol mahsûl, sağlık ve yağmur yağması amaçlarıyla yapılmaktadır. Özellikle *Çumar Ç'ük,* Anadolu'daki yağmur duası esnasında yapılan ritüelleri hatırlatmaktadır.

---

[88] Cami, *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler*, (II. baskı), İstanbul, 1932, s. 24-27; Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983, s. 31... vd.; Mefkure Mollova, "Sur le terme 'Karaman' et les recherches sur les Karamans", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8-9, İstanbul, 1980, s. 201; Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları, Başlangıçtan Milli Mücadele Sonuna Kadar* (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 1990, s. 76-82.

İlk Çuvaşça İncil 1820'de Kazan'da basılmıştır. Daha önce 1804'te bazı İncil parçaları ile Hıristiyan ilmihal kitabının basıldığına da işaret etmeliyiz. Bütün bunlara rağmen Çuvaşların Hıristiyanlığı sathî kalmış ve özünde onlar atalarının inançları ve geleneklerini büyük ölçüde korumayı başarmışlardır.[89] Günümüzde Hıristiyan Rusların geleneksel inançlarını sürdüren Çuvaşlara *Yazıçnık* adını vermeleri oldukça ilginçtir.

Hakasların ülkesinin Ruslar tarafından sömürgeleştirilmesi Çarlık döneminden başlayarak halkın çeşitli itiraz ve protestolarına sahne olmuştur. Sonuçta onlar Hıristiyanlıkta karar kılmışlar, ancak geleneksel inanç ve âdetlerini de bir ölçüde muhafaza etmeyi başarmışlardır. Bunlar Katolik Ortodoksturlar.[90]

Gorno-Altaylılar veya Altay-Kişiler Kalmuklardan gelmektedirler. Bu nedenle onlara Dağ Kalmukları da denilmektedir. XVIII. yüzyıl Rus İmparatorluğu'na bağlandılar. Büyük çoğunluğu XIX. yüzyılda Hıristiyanlaştılar. Az bir kısmı Budisttirler. Ortodoks Rus Hıristiyanlığı'na giren Altay Türklerinde de geleneksel inançlar ve âdetler bir ölçüde varlığını sürdürmeyi başarmıştır.[91]

Altaylarda 1904 yılında Çet Çolpan tarafından kurulmuş Ak-Din mensupları da bulunmaktadır. Bunlar gibi Tofalar (Karagaslar) da eski Türk dinî inanışlarını korumayı başarmışlar, ancak sayıları gittikçe azaldığından yok olmaya yüz tutmuşlardır.[92]

Yakutistan'da Hıristiyanlığın tarihi, 1630'da Rus işgali ile başlamaktadır. Ruslar, XVIII. yüzyıldan başlayarak, özellikle kendi ülkelerinde Ortodoks Rus kilisenin *"heretik"* olarak damgaladığı Protestan mezhebi mensuplarını o bölgeye sürmüşlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Yakutları Hıristiyanlaştırma faaliyeti XVIII. yüzyılın sonunda başarıya erişmiştir. Bu çerçevede iktisadî ve malî faktörler etkin bir biçimde devreye sokulmuş; Yakutların Hıristiyanlaşması göçebelikten yerleşikliğe geçiş sürecine paralel biçimde gelişmiştir. Keza Yakutların Hıristiyanlaştırılmaları onların Ruslaştırılma sürecine de uygun düşmektedir. Buna rağmen Yakutların Hıristiyanlaşmaları yüzeysel kalmış; onlar eski mükâfat ve ceza, Tanrı'nın bazı özellikleri, Bakire Meryem ve koruyucu melek gibi Hıristiyan akidelerini daha önce kendi inanışlarında mevcut ruhlarla

---

89 P. V. Denisov, *Religioznie Verovanıya Çuvaş*, (İstorika etnografi-çeskie Oçerki), Çeboksan, 1959, s. 76.

90 Bkz. R. Caratini, *Dictionaire des Nationalites et des Minorites de l'ex-URRS*, Paris, 1992; Grigorieff, *Relgions du Monde entier*, Marabout, Belgique, 1989.

91 Bkz. R. Caratini, *Dictionaire des...*, s. 112; Katolik-Ortodokslukla ilgili olarak ayrıca bkz. Vladimir Grigorieeff, *Religions du Monde entier*, Marabout, Belgique, 1989.

92 Bkz. R. Caratini, *Dictionaire des...*, s. 103.

birleştirmişlerdir.[93] Yakutlar gibi, resmen Hıristiyan olan Dolganlar da eski inanışlarını devam ettiriyorlar.[94]

Türk Din Tarihi açısından üzerinde durulması gereken bir husus da şudur: Irak'ta, özellikle Kerkük'te, Müslüman Türkmenlerin yanı sıra bir Katolik Türkmen cemaati de mevcuttur. Kerkük Müslüman Türklerinin *"Gal'a Gâvuru"* dediği, ancak dillen dâhil kültürel bakımdan onlardan hemen hiçbir farkı bulunmayan bu Kerkük Hıristiyan Türkmenlerinin Katolikliğe ne zaman ve nasıl girdikleri konusunda kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Türkçe konuşan, ibadetlerini Türkçe yapan ve ilahîlerini Türkçe söyleyen bu Türkmen Katolik cemaatin otuz bin civarında olan nüfusu, 1977 sayımında beş bine düşmüştür. Anlaşılan onlar, bu nüfus sayımında kütüklere Arap olarak kaydedilmişlerdir. Genellikle memuriyet ve ticaretle uğraşan bu Katolik Türkmen cemaati, yoğun baskı karşısında Kerkük'ten Bağdat ve Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştır.[95]

E. Musevilik

Coğrafî bakımdan kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Hazarlar, kesin olmamakla birlikte, Bulan Hakan hakimiyeti döneminde Musevîliğin Karay mezhebini kabul etmiş görünmektedirler.[96] İlkin Göktürkler gibi Sasanilerle ittifaka giren Hazarların, daha sonra güçlü Müslüman Arap ve Hıristiyan Bizans İmparatorlukları karşısında, her iki imparatorluğun da dinine itibar etmeyerek Musevîliği seçmelerinde, bu süper güçler tarafından yutulup erime, yok olma kaygısıyla ve bu siyasal, sosyal, kültürel mülahazalarla hareket ettikleri ve bu hususun dinî tercihlerinde birinci derece rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, aynı zamanda başlangıçta geleneksel dine mensup olan, ancak çeşitli iç ve dış sebeplerle, şüphesiz evrensel dinlerin yoğun misyonerlik faaliyetleri karşısında dinî bir tercihte bulunmak noktasına gelmiş olan Hazarların, o dönemde karşılaştıkları dinî, sosyal ve kültürel kimlik ve değişim problemlerinin derinliğini anlamamıza da imkân vermektedir.

Hazarlar, muhtemelen 740 tarihinde Musevîliği kabul etmişlerdir. Bu tarihte, Musevî, Hıristiyan ve Müslüman din bilginlerinin Bulan Han'ın huzurunda yaptıkları bir dinî tartışmanın rol oynadığına dair rivayetler

---

93 Bkz. G. V. Ksenofontov, *Uraanhay-Sahalar Oçerki po drevney Istori Yakutov*, I, Yakutsk, 1992, C. I, s. 329; Caratini, *Dictionnnaire...*, s. 88-89; Lawrence Delaby, "Yakut Religion", *The Encyclopedia of Religion*, C. XV, s. 493-496.

94 Caratini, *Dictionaire...*, s. 67-68.

95 Bkz. R. A. Hacaloğlu, *Türkmen ve Asur Kiliselerinde Okunan Türkçe İlahî Metinleri*, Türk Kültürü Araştırma Enst. Yay., No: 150, Ankara, 1995.

96 L. Râsony, *Tarihte Türklük*, s. 115. 120Bkz. Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, (II. Baskı), Ankara, 1993, s. 194-220. Erdoğan Aytınkaynak, *Kırım Karayları*, Haarlem 2003.

mevcuttur. Bununla birlikte, Mes'udî, Hazarların Musevî dinini kabulünün halife Harun Reşid (768-809) zamanında olduğunu haber vermektedir. Hatta bu tarihi X. yüzyıla kadar çıkaranlar bile vardır. Yahudî kaynakları ise olayın VII. yüzyıldan itibaren başladığını bildiriyorlar.

Her halükârda, Hazarların Musevîliği kabulünde veya en azından bu dinin Hazar ülkesinde güçlenmesinde Bizans'ta, İmparator Romanos zamanında (919-944), kendini gösteren dinî baskı ve zorla Hıristiyanlaştırma gayretlerinin rolünün büyük olduğu anlaşılmaktadır. Yahudiler, Bizans'ta şiddetli tazyik ile karşılaşınca, Hazar Devleti'ne sığındılar ve orada hüsnü kabul ve himaye gördüler. Ancak belirtmek gerekmektedir ki, Musevîlik Hazarların arasında, hakan ve çevresi veya en çok yönetici ve aristokrat zümreyle sınırlı kalmış; geniş kitleler arasında bu din pek taraftar bulamamıştır.

Bilindiği gibi "*Karai*" kelimesi Arapça kıraat yani okuma ile ilgilidir. Yahudilikte Karailer, Musa'nın şeriatine bağlı olan ve Tevrat'ın dışında, sonraki hiçbir yorumu kabul etmeyen fundamentalist bir akımı temsil etmektedirler. Bu akımın kökleri, Yahudi tarihi içerisinde oldukça gerilere gitmektedir. Abbasîler döneminde Anan Ben David tarafından hareket sistemleştirilmiş ve ilk Karai cemaati de bu şekilde kendini göstermiştir. Ancak bu hareket başta Irak'takiler olmak üzere Talmudist Yahudilerin şiddetli itirazlarına sebebiyet vermiş. Buna rağmen VIII. yüzyılın başlarından itibaren Kudüs, Filistin, Suriye, Kuzey Afrika, Bizans, İran, Ermenistan, Kafkasya, Kırım gibi birçok yerlerde Karai cemaatleri kendini göstermiştir. İşte bunlardan birisi de Hazar ülkesidir. Gerçi Yahudilik, ilk planda İsrail'in millî dini olmuş ve günümüzde de o, bir ölçüde bu görüntüsünü muhafaza etmiştir. Bununla birlikte, Musevîliğin tarih içerisinde zaman zaman evrensel ve yayılmacı temayüller gösterdiği de bilinmektedir. Belirtmek gerekir ki, Musevîlik, Türklerin arasında sadece Hazarlara sınırlı kalmamış; Hazar ve Karayların yanı sıra Kaliz, Kabar, Kıpçak gibi bir kısım Türk boylarından da Musevî dinine girenler olmuştur.[97]

Musevîliğe geçen Hazarlar, başka dinlere geçen birçok Türklerde örneklerine rastladığımız gibi, İbranî yazısını kullandılar. Ancak Türkçeyi muhafaza ettiler. Bunun bir örneğini de Budizm'e ve Mani dinine giren Uygurlarda görmüştük. Müslüman Türkler ve hatta Hıristiyanlığa geçen Nesturîler ve Karamanlılar da aynı şekilde davranmışlardır.

Türk din tarihinin daimi unsurlarından biri de dinî hoşgörüdür. Zaten Uygurlarda da dinî tolerans ve vicdan hürriyetinin örneklerine işaret

---

[97] Ş. Kuzgun, *Hazar ye Karay Türkleri*, s. 38.

etmiştik. Bu geleneğin tipik örneklerini Musevî Hazarların dinî hayatı ve tarihinde de bulmaktayız.

Dört yüzyıllık parlak bir dönem yaşayan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyetleri döneminde tarih sahnesinden çekildiler. Halkının büyük çoğunluğu İslâm'da karar kılarken, Musevî cemaatlerinden de muhtelif küçük gruplar geriye kaldı. Moğol istilası sonucunda Karayların bir bölümü Kırım'da toplanarak Gözleve, Kefe, Mangup, Solhat ve Kale'de (Cıfıtkale) yerleştiler.

Hazar Türklerinin, Karayların ve öteki Türk zümrelerinin kabul ettikleri Musevîliğin Karai mezhebi Talmudist Rabbanî Yahudiliğinden oldukça farklıdır ve Karailiğin İslâm dininden, özellikle de Hanefî mezhebinden etkilendiği anlaşılmaktadır.[98] Karaylar Allah'a ve Hz. Musa'nın peygamberliğine inanmaktadırlar. Ancak onlar Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliklerini kabul etmektedirler.[99] Karailere göre Allah, kendi kutsal kitabı Tora'yı Musa'ya göndermiştir. Bu sebeple Karailer hem sözlü hem de yazılı Tora'ya bağlıdırlar. Ancak onlar, Tevratı ilk olarak XVI. yüzyılda kendi dillerine çevirmişlerdir. Orta İtil Karaileri, 1910 yılında bir dua kitabı yayınladılar.

Karailer özellikle Rabbinik literatür adı verilen sözlü rivayetleri reddediyorlar. Karailer ayrıca meleklere ve Ahiret Gününe inanıyorlar, kendilerini kurtaracak bir Mesih'in geleceği akîdesine sahip bulunuyorlar. Kara-ilikte günde iki defa ibadet etmek farzdır. Sabah ve akşam yapılan bu ibadetlerde genelde Zebur okunmaktadır. Bunlarda Ruhban sınıfı yoktur; oruç, zekât ve hac ibadetleri mevcuttur. Sünnet âdeti de sıkı biçimde varlığını korumaktadır.[100]

Karaylar dinî terminoloji açısından da Talmudist Yahudilerden farklıdırlar. Onlar Sinagog yerine Kenasa, Hahambaşı yerine "*Gâhan*", "*Gazan*"; Yehova yerine de *Tenkri=Tenri*=Tanrı demektedir. Bu durumda biz, sadece Müslüman Türklerde değil, aynı zamanda Musevî Türklerde de dinî terminolojinin bazı kavramlarının ve özellikle de Tanrı sözcüğünün devamlılığını görmekteyiz. Kırım Karaileri, İbrani alfabesi ile yazılmış Türkçe Tora'yı okumaktadırlar.

Azerbaycan'daki Musevî kolonilerine gelince bunların tarihi VII-X. yüzyıllara uzanmaktadır. Azerbaycan'da "Dağ Yahudileri" adı altında bilinen bu Karailerin tarihi de muhtemelen Hazar İmparatorluğu'na bağlanmaktadır. Çeşitli sebeplerle Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri ve Kafkas

---

98 Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 288-289.
99 Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 274.
100 Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 274-288.

dağlan eteklerinde yoğunlaşmış bulunan Dağ Yahudilerinin Baku ve Guba başta olmak üzere iki önemli merkezleri bulunmaktadır.[101]

Diğer yandan Kırım'da yaşayan diğer bir Musevî cemaat olan *"Kırımçaklar"* ise, Karailerin aksine, Talmud'a inanmaktadırlar. Ancak bunlar da kendilerini Türk hissetmekte ve Türkçe konuşmaktadırlar.[102] Bu durumda anlaşılan Hazar ülkesinde Türklerin arasında yalnızca Kara-ilik değil, aynı zamanda az da olsa Talmuldi Yahudilik de nüfuz etme imkânını elde etmiştir. Kırımçakların az da olsa edebî eserleri mevcuttur. Bunların en önemlileri Karai inancına karşı bir reddiye hüviyetini taşıyan "Ozan Mehmad" adlı eserdir. Ayrıca üzerinde durulması gereken diğer bir kitap da, Kırımçakların millî kitabı hüviyetini taşıyan ve David Lahno tarafından kaleme alınmış bulunan *"Hazania"*dır.

Gerek Dağ Yahudileri ve gerekse de Kırımçaklar, diğer Karaim cemaatleri gibi kendilerini Türk hissederler ve Hazarların torunları olduklarını ifade ederler. Dağ Yahudileri, ibadethanelerine *"Kenasa"* dedikleri gibi, aynı zamanda İslâmî bir terim olan *"Mescit"* tabirini de kullanmaktadırlar.

Aynı şekilde Dağ Yahudileri "Melek" kavramını bilmemekte; Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul etmekte, ölülerini hahamlara defnettirmelerine rağmen, Müslümanlara da Yasin okutmaktadırlar. Karaylar *"Nimaz"* adını verdikleri günlük ibadet yapmakta, *"kurban"* kesmekte, hatta tavuk ve horozun kurban olacağına dair fetva almaktadırlar. Diğer Ortodoks Yahudilerde olduğu gibi sünnet, bunlarda da çok önemli bir yer tutmaktadır.

Sonuç olarak eskiden olduğu gibi günümüzde de Türk dünyasında dini çeşitlilik devam etmekte olup, Budizm Lamaizm ve Ak Burkanizm/Akdin'e; Nesturi Hıristiyanlık Provoslav dini denilen Rus Ortodoksluğuna dönüşürken, Musevilik Karaylarda Tevrati, Kırımçaklarda ise Talmudi bir çizgide devam etmektedir. Müslümanlık ise bütün mezhepleri ile birlikte Türk dünyasındaki varlığını sürdürmektedir.

---

[101] Rasim Musabeyov, "Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar", *Avrasya Dosyası*, Ankara, 2001, C. 7, S. 1. s. 194.

[102] N. Slousch, "Kırımçaklar, Kırım'ın Musevî Tatarları", (Çev. Harun Güngör), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim, 1993, Sayı: 82, s. 20-21.